

Kildebank til Jødiske stemmer fra Holocaust

Vi gjorde også modstand

Denne kildebank består af uddrag af forskellige europæiske jødiske kilder til Holocaust. Uddragene er gengivet med tilladelse fra rettighedshavere, og må ikke anvendes i andre sammenhænge uden indgåelse af ny aftale herom. Redaktionen har bestræbt sig på at finde frem til alle rettighedshaverne. Skulle nogen mangle, kontakt venligst redaktionen.

Indholdsfortegnelse

At smugle et brød var at gøre modstand	s. 2
At undervise i hemmelighed var at gøre modstand	s. 9
At samle informationer og udbrede illegalt nyhedsbreve var at gøre modstand	s. 16
At advare og nedbryde illusioner var at gøre modstand	s. 25
At redde en Torah-rulle – var at gøre modstand	s. 34
At smugle folk over grænser – var at gøre modstand	s. 40
At nedskrive begivenheder og skjule optegnelserne var at gøre modstand	s. 48
At hjælpe mennesker i nød var at gøre modstand	s. 54
At stå med tomme hænder imod morderne – var at gøre modstand	s. 61
At gøre oprør i dødslejrene – var at gøre modstand	s. 71
At rejse sig i ghettoerne – var at gøre modstand	s. 78
At fastholde sin menneskelighed var at gøre modstand	s. 85
At skjule sig var at gøre modstand	s. 94
At flygte fra ghettoen og leve som partisan – var at gøre modstand	s. 101
At lytte til musik – var at gøre modstand	s. 109
At sabotere nazisterne – var at gøre modstand	s. 115
Litteratur	s. 122
Noter og henvisninger	s. 126

At smugle et brød var at gøre modstand

Kontekst

Allerede tidligt i den nazistiske jødepolitik blev jødernes adgang til almindelige fødevarer begrænset. Efter Hitlers magtovertagelse i 1933 måtte de tyske jøder ikke længere handle hos almindelige købmænd, ligesom den tyske befolkning blev opfordret til at boykotte jødiske forretninger.

Efter krigsudbruddet i 1939 begyndte nazisterne at oprette ghettoer i Østeuropa, hvor de tvang jøder fra hele Europa til at bo mange sammen på meget lidt plads. I løbet af kort tid blev de fleste ghettoer forsegledede. Det betød, at ingen jøde kunne komme hverken ud eller ind i ghettoen uden særlig tilladelse. Det betød også, at det var de tyske myndigheder, der bestemte, hvor meget eller lidt mad som ghettoerne skulle modtage. Tyskerne havde ingen interesse i at forsyne ghettoerne med fødevarer for at opretholde livet for alle beboerne. Tværtimod brugte tyskerne sult og underernæring til at skabe yderligere splittelse, lidelse og død i ghettoerne. Tyskerne skabte splittelse ved at udpege jøder til særlige job i ghettoen, f.eks. til det jødiske politi, som havde til opgave at sørge for, at nazisternes regler blev overholdt i ghettoen. Jøder, der arbejdede for nazisterne, fik til gengæld mere mad til sig selv og deres egne familier.

Sult og underernæring var en del af de måder, nazisterne forsøgte at pine og myrde Europas jøder på. I de store kz-lejre fik hver fange helt ned til 144 kalorier om dagen, svarende til et glas mælk, samtidig med at de skulle varetage fysisk hårdt arbejde hele dagen. Hver måned døde tusindvis af mennesker af sult og udmattelse i ghettoer og kz-lejre, og hensatte jøder i en konstant desperat kamp for det daglige brød.

Eva Heyman (f. 1931 - d. 1944) var ungarsk jøde og voksede op hos sine bedsteforældre i byen Nagyvárád. I maj 1944 blev Eva og hendes bedsteforældre sat i en ghetto, hvorfra de senere blev sendt til Auschwitz og myrdet.

Under opholdet i ghettoen førte Eva dagbog. En dagbog, hun havde fået i sin 13-års fødselsdagsgave.

Eva Heymans dagbog, maj 1944, beskrivelse af ankomsten til ghettoen

"Kære dagbog.

Vi har kun været her fem dage, men det føles som fem år.

Jeg ved næsten ikke, hvordan jeg skal starte, fordi der er sket så mange forfærdelige ting siden sidst, jeg skrev.

Først blev hegnet færdigt, og ingen kan længere komme ind eller ud. Fra nu af, kære dagbog, er vi ikke bare i en ghetto, men i en ghetto-fangelejr.

På hvert hus er der sat plakater op som fortæller os alt det, der er forbudt. Faktisk er alt forbudt, men den mest forfærdelig ting af det hele er, at alle overtrædelser straffes med døden.

Det står ikke direkte, om reglerne også gælder børn, men det tror jeg, de gør."¹

Hvorfor tror I, at Eva føler fem dage som fem år?	
Hvad fortæller Evas dagbogsnotat om forholdene i ghettoen?	

Sara Selver (f. 1923) var polsk jøde fra Lodz. I 1930 flyttede hendes familie til byen Kalisz. Da tyskerne besatte Polen i 1939, blev Sara og hendes familie placeret i ghettoen i Kalisz.

Sara overlevede Holocaust, og i 1986 nedskrev Sara sine erindringer.

Sara Selvers erindring om manglen på mad i den lukkede ghetto

"Da vores madforsyninger svandt ind, blev min lillebror, hvis lyse hår og øjne gav ham et arisk udseende, smuglet ud til Kalisz.

Han kom tilbage med nye forsyninger."

Hvem sørger for mad i Saras familie og hvorfor?	
Hvem sørger normalt for mad i en familie, og hvad fortæller det om livet i ghettoen?	

Yitskohok Rudashevski (f. 1927-d. 1943) blev født i Vilnius. Da tyskerne erobrede Litauen i sensommeren 1941, oprettede de en ghetto i Vilnius, hvor byens jøder blev anbragt. Året efter i september 1942 begyndte Yitskohok at skrive dagbog.

Da Vilnius-ghettoen blev ryddet i august-september 1943, var Yitskohok blandt de mange tusinde, der blev skudt i Paneriai-skoven uden for Vilnius.

Yitskohok Rudashevskis dagbog, fredag 1. januar 1943

"Elke smutter ud hver dag og bringer kartofler og mel ind gennem et skjult sted.

Familien er stor. Derfor leder den lille dreng efter måder at overleve på.

En dag fangede det jødiske politi ham.

Den lille, skrøbelige Elke fik femogtyve piskeslag. Fire politifolk holdt ham fast, og kommandanten for det jødiske politi slog ham så nådesløst, så morderisk.

Den lille forsørger blev bragt slemt pisket hjem."³

Hvilken situation beskriver Yitskohok?	
Hvorfor tror I, at det er lille Elke, der står for at smugle mad?	
Det er ikke tyskerne, men det jødiske politi i ghettoen, der fanger og straffer Elke. Hvad tror I, det betyder for stemningen blandt ghettoens beboere?	
Hvem tror I har bestemt, at der skal være et jødisk politi – og hvorfor tror I, der var nogle jøder, der valgte at udføre det job?	

Henryka Lazowert (f. 1910, d. 1942) var polsk jøde og digter, og blev i 1940 placeret i ghettoen i Warszawa. Her blev hun del af den jødiske undergrundsbevægelse og det hemmelige jødiske arkiv, der arbejdede for at dokumentere forholdene.

I 1941 skrev hun digtet 'Den lille smugler', der handlede om de mange jødiske børn, der hver dag risikerede deres liv for at skaffe mad til deres familier. Henryka blev myrdet i udryddelseslejren Treblinka i 1942.

Henryka Lazowerts digt, 'Den lille smugler' (1941)

*Gennem mure, gennem huller, forbi vagtposter,
gennem pigtråd, gennem murbrokker,
gennem hegn:
Sulten, modig, stædig
jeg flygter, piler af sted som en kat.*

*Ved middagstid, om natten, i daggry,
i snestorme, i varmen.
Hundrede gange risikerer jeg mit liv,
jeg risikerer min barnlige hals.*

*Under min arm har jeg en jutesæk,
på min ryg en laset klud.
Løber på mine hurtige unge ben
med frygt altid i mit hjerte.*

*Trods det skal alt lides,
og alt skal udholdes,
Så i morgen kan I alle
Spis jer mæt i brød.*

*Gennem vægge, gennem huller,
gennem murværk,
om natten, ved daggry, om dagen,
sulten, dristig, snu,
stille som en skygge bevæger jeg mig.*

*Og hvis skæbnens hånd pludselig
fanger mig på et tidspunkt i dette spil,
det er kun livets almindelige fælde.
Mor, vent ikke på mig.
Jeg vender ikke tilbage til dig,
din fjerne stemme når mig ikke.
Gadens støv vil begrave
den fortabte unges skæbne.
Og kun en dyster tanke,
en grimase på dine læber:
Hvem, min kære mor, hvem
vil du bringe dig brød i morgen?⁴*

Hvor tror du, at den lille smugler lever? Hvad fortæller det om forholdene der?	
Hvem er 'den lille smugler'? Hvorfor og hvordan smugler han/hun?	
Hvad er risikoen ved at smugle, og hvad er den største bekymring ved at blive fanget?	
Henryka skrev digtet i 1941. Hvor tror I, det først blev udgivet i 1947?	

Liliana Zucker-Bujanowska (f. 1928) var polsk jøde, som i 1940 blev tvunget til at bo i ghettoen i Warszawa.

Under opholdet i ghettoen førte Liana dagbog. I 1944 blev Liana smuglet ud af ghettoen og overlevede under falsk polsk identitet.

Liliana Zuckers dagbog, 1941

"Flere og flere folk i ghettoen bliver røvet på gaderne, især for mad.

Det skete også for mig. Jeg var på vej hjemad med et stykke brød under min arm, da en ung mand løb op ved siden af mig, tog brødet, bed en stor bid af og herefter kastede brødet tilbage mod mig.

Alting skete så hurtigt, at jeg ikke havde tid til at samle brødet op, før en gruppe af små børn tog brødet og spiste det.

Jeg løb grædende hjem."⁵

Hvad foregår der i kilden?	
Argumenter for og imod, om I synes, at det er forkert, at den unge mand og de små børn sjal Lilianas brød.	
Hvad fortæller det om forholdene i Warszawas ghetto – og hvem havde skabt de forhold?	

Sara Plager Zyskind (f. 1927, d. 1995) var polsk jøde, der i slutningen af 1939 blev tvunget til at bo i ghettoen i Lodz. I august 1944 blev Sara og hendes familie sendt til kz-lejren Auschwitz, hvor hendes familie blev myrdet.

Sara overlevede og emigrerede til Israel i 1947. I 1981 nedskrev Sara sine erindringer.

Sara Zyskinds erindring om at smugle mad i Auschwitz

"Jeg var dødsens angst for den hund.

Den kvindelige lejr vagt kaldte sin ondskabsfulde hund for "Menneske", i modsætning til os fanger, som hun altid kaldte for "beskidte hunde".

"Menneske" havde nu fået øje på mig og var på vej imod mig i lange spring. Jeg stivnede og følte mit korte hår stritte af skræk.

Der var ingen steder, jeg kunne gemme maden fra dyrets skarpe lugtesans, og jeg ville ikke kunne løbe hurtigt nok til at slippe væk. Hunden ville helt sikkert fange mig."⁶

Hvad kaldte lejr vagten sin hund og de fanger, hun bevogtede?	
Hvad fortæller det om hendes syn på de jødiske fanger?	

At undervise i hemmelighed var at gøre modstand

Kontekst

At uddanne sig og undervise sine børn og unge var og er en grundpille i jødedommen. På den måde videreføres årtusinders religiøs praksis og jødisk kultur. Samtidig er undervisning og uddannelse også en meningsfuld måde for jøder at integrere sig i de samfund, de bor i.

Tyske jøders mulighed for at uddanne sig og gå i skole blev gradvist dårligere efter Hitlers magtovertagelse i 1933. I midt 1930'erne blev tysk-jødiske børn og unge, samt jødiske lærere, udelukket fra almindelige tyske skoler og uddannelsesinstitutioner. De kunne dog fortsat gå i jødiske skoler.

Efter krigsudbruddet og i takt med deportationerne af jøderne mod Østeuropa blev de jødiske skoler nedlagt i det besatte Vesteuropa. I ghettoerne i det besatte Østeuropa var skolevirksomhed enten forbudt eller svært at opretholde. Det skyldtes, at det var svært at finde plads i de overbefolkede ghettoer, fordi alle skulle arbejde hårdt, fordi folk sultede, fordi der var forsamlings- og undervisningsforbud, og fordi tyskerne tidligt begyndte at deportere børn og voksne til udryddelseslejrene.

Trods udfordringerne ved at undervise forsøgte jøder og jødiske samfund alligevel over hele det besatte Europa at opretholde deres børn og unges skolegang.

Anne Frank var hollandsk jøde. Sammen med resten af familien gik hun i juli 1942 under jorden i et baghus i Amsterdam. Her boede de i skjul frem til 4. august 1944, hvor de blev opdaget og sendt til kz-lejren Auschwitz. Herfra blev Anne og hendes søster Margot sendt til kz-lejren Bergen-Belsen, hvor de døde i april 1945.

Under hele opholdet i baghuset førte Anne Frank en dagbog, hun kaldte for Kitty. Efter familien blev arresteret, fandt en af familiens hjælpere dagbogen og gemte den. Dagbogen blev efter krigen overgivet til Annes far, der var den eneste i familien, som overlevede.

Dagbogsnotat fra Anne Frank, 3. november 1943

"Kære Kitty,

For at skaffe os lidt adspredelse og udvikling har far bestilt et program for Undervisningsinstitutionerne i Leyden.

Jeg tror, Margot kiggede den tykke bog igennem tre gange uden at finde noget, der passede til hendes smag og portemonæ (pengepung).

Far fandt ret hurtigt sit emne; han ville skrive til institutionskontoret og bede om en prøvelektion i latin for begyndere.

Som sagt, så gjort. Den første lektion kom, Margot gik varmt ind for sagen, og der blev tegnet abonnement på kurset, selv om det var ret dyrt.

For mig at det alt for vanskeligt, selv om jeg frygtelig gerne ville lære latin.

For nu også at lade mig begynde på noget nyt, bad far Kleiman om en børnebibel, så vi for en gangs skyld kunne lære noget om Det nye Testamente."

Hvorfor tror I, Anne Frank og hendes familie fortsatte med at uddanne sig, mens de levede i skjul?

Hvad fortæller det om deres forventninger til fremtiden?

Dagbogsnotat fra Anne Frank, 5. april 1944

"Hvis krigen ikke er forbi inden september, vil jeg ikke i skole igen, for to år bagud vil jeg ikke være. [...]

Jeg skal arbejde for ikke at ende som dumrian, for at komme videre, for at blive journalist, for det er det jeg vil! Jeg ved, at jeg KAN skrive. Et par af fortællingerne er gode, mine beskrivelser af Baghuset har humor, mange af mine dagbogsoptegnelser har liv, men ... om jeg virkelig har talent, det er stadig et åbent spørgsmål. [...].

Ingen, der ikke selv skriver, ved, hvor vidunderligt det er at skrive; før i tiden var jeg altid ked af det, at jeg var så umulig til at tegne, men nu er jeg ovenud lykkelig for, at jeg i det mindste kan skrive. [...].

Når jeg skriver, bliver alting bedre, min sorg forsvinder, mit mod kommer tilbage!"⁸

Hvilke forestillinger om skole havde Anne Frank?	
Hvilke følelser gav det Anne Frank at skrive?	
Hvilke forhold levede Anne Frank under, og hvordan synes I, at det hænger sammen med Annes forhold til at skrive?	

Chaim Kaplan var lærer i ghettoen i Warszawa. Trods udfordringerne ved at undervise gjorde han det frem til sommeren 1942, hvor store dele af ghettoen blev tømt og dens beboere sendt til udryddelseslejren Treblinka.

Chaim førte dagbog, mens han levede i ghettoen.

Dagbogsnotat fra Chaim Kaplan, d. 16. maj 1942

"Livet i ghettoen er stillestående og frossent.

Der er mure omkring os; vi har ingen plads, ingen handlefrihed.

Alt hvad vi gør, er ulovligt, lovligt har vi ikke engang ret til at eksistere."⁹

Hvordan beskrev Chaim livet i Warszawas ghetto?	
Hvorfor tror I, at Chaim alligevel insisterede på at undervise?	

Zvia Lubetkin var jødisk elev på flere af de hemmelige skoler i Warszawa-ghettoen. Zvia kom senere med i undergrundsbevægelsen i ghettoen, og overlevede Holocaust.

I 1949 udgav Zvia sine erindringer.

Zvia Lubetkin erindring om en af ghettoens lærere og hemmelige skoler

"Skolens drivende kraft var Yitzhak Katzenelson. Han var vores mest respekterede og populære lærer.

Hans speciale var Bibelen, og han lærte sine elever at elske deres folk og deres baggrund, og at arbejde for deres nationale uafhængighed.

Hans entusiasme var smittende og timens højdepunkt var, når han begyndte at synge, hvorefter eleverne, og den familie, der lagde lokaler til undervisningen, alle sang med.

Normalt var det svært at finde lokaler til undervisningen i ghettoens lejligheder, men det var aldrig et problem til Katzenelsons timer."¹⁰

Hvilke udfordringer var forbundet med at undervise i ghettoen? Hvorfor tror I, at undervisningen blev gennemført alligevel?	
Hvilke ting valgte deres lærer Yitzhak at undervise eleverne i?	
Hvorfor tror I, at han gjorde det?	

Bracha Karveser Sadan var jødisk elev på flere af de hemmelige skoler i Warszawa-ghettoen.

Bracha overlevede Holocaust, og udgav sidenhen sine erindringer.

Bracha Karveser Sadans erindring af sin ungdom i Warszawas ghetto

"På lørdage morgener samles vi til zionistiske aktiviteter for os unge.

Lederne leger med os, lærer os sange på hebraisk og fortæller os fascinerende historier om Israel.

Disse komsammener giver mig stor fornøjelse, og jeg forsøger at være med hver gang.

Frokosten på Sabbat^a er forskellig fra alle andre dage. Vi spiser cholent med ghettoens smag. Den cholent indeholder byg og kartofler, og var krydret med ret sort olie.

På trods af alt, så husker jeg dens smag, fantastisk smagfuld. Ved Sabbattens tredje ret, fortsatte vi med at høre legender om Israel, der blev fortalt af min far, ligesom før i tiden.

Lørdage var de særlige dage, hvor det virkede som om, vi ikke var sultne, selvom vi næsten ingen mad havde spist.

Den særlige Sabbat-atmosfære, den åndelige ophøjelse og helligheden bidrog til illusionen om at være mæt."¹

Hvilke ting lavede ghettoens børn og unge på lørdage?	
Hvorfor tror I, at de voksne gjorde sig umage med at arrangere disse lørdage?	
Hvad tror I, det betyder, når Bracha skriver, at på lørdage virkede det ikke som om, at de var sultne, selvom de næsten ingen mad havde spist?	

^a Sabbat er den jødiske helligdag fra fredag til lørdag aften

Hanna Levy-Hass (1913-2001) blev født i en jødisk familie i Sarajevo i det daværende Jugoslavien. I 1941 invaderede tyske tropper Jugoslavien. Hanna sluttede sig til de kommunistiske partisaner, der kæmpede mod den tyske besættelse.

I 1944 blev hun arresteret af Gestapo, fængslet og senere deporteret til kz-lejren Bergen-Belsen. Her lykkedes det hende i hemmelighed at skrive dagbog.

Hanna Levy-Hass' dagbogsnotat fra 28. august 1944, Bergen-Belsen

"Jeg har påtaget mig opgaven at tage mig af børnene. I vores barakker er der 110 børn i forskellige aldre, fra tre år gamle drenge til piger på fjorten og femten. [...]

Børnene er vilde, uhæmmede og udsultede. Det får dem til at reagere instinktivt og brutalt. [...]

Nogle få af dem viser en vis interesse i undervisningen. De øvrige forbliver ligeglade.

Som om børn her kunne overtales til at være søde og høflige, i det forfærdelige umenneskelige miljø, hvor nerverne hænger i laser.

Hvor voksne slår hinanden, fornærmer hinanden, stjæler fra hinanden, mishandler hinanden skamløst og groft, hvor alt er tilsmudset og korrupt."¹²

Hvorfor tror I, Hanna valgte at undervise barakkens børn?	
Hvordan reagerede børnene?	
Hvad fortæller børnenes reaktion om forholdene i Bergen-Belsen?	

At samle informationer og udbrede illegalt nyhedsbreve var at gøre modstand

Kontekst

Under Holocaust forsøgte mange jøder at indsamle informationer og dokumentere deres oplevelser. Mange skrev dagbøger, andre breve, mens andre tegnede eller komponerede digte eller klagesange om deres kummerlige forhold. Det lykkedes også enkelte at fotografere udryddelseslejrene.

At indsamle informationer kunne bruges til at advare hinanden og til at samle beviser til verden uden for ghettoerne og kz-lejrene. Måske ville nogen gribe ind, hvis de indså, hvad der foregik. Informationerne blev også indsamlet i håbet om, at gerningsmændene en dag ville blive gjort ansvarlige. Andre dokumenterede deres oplevelser, fordi de var optaget af, at ingen efter krigen måtte glemme eller være uvidende om, hvad der var overgået Europas jøder.

At indsamle informationer var dog ikke nemt. Jøder i forskellige ghettoer og kz-lejre havde svært ved at kommunikere med hinanden, fordi tyskerne holdte dem isolerede og under forhold, der svækkede dem. Dertil kom, at det var svært at skaffe sig skriveredskaber og papir. Det var også forbudt at dokumentere Holocaust, da tyskerne ønskede at hemmeligholde det. Udfordringerne til trods indsamlede mange alligevel informationer og udbredte dem illegalt. Enten blev informationerne gravet ned, smuglet ud eller omdelt som anonyme flyveblade.

Jødiske Anne Frank (f. 1929, d. 1945) levede i skjul i et baghus i Amsterdam fra 1942 til 1944. I baghuset boede Anne Franks familie og en anden jødisk familie, indtil de 4. august 1944 blev opdaget og sendt til kz-lejren Auschwitz.

Igennem hele perioden i skjul førte Anne Frank en dagbog, som hun kaldte for Kitty. Den 28. marts 1944 hørte Anne Frank en appel i radioen fra den hollandske eksil-minister Gerrit Bolkenstein. Han bad hollænderne om at nedskrive og holde fast i vigtige dokumenter som beviser på den nazistiske undertrykkelse. Dem ville Gerrit indsamle og bruge til retsforfølgelse efter krigen. Det fik Anne til at arbejde ekstra hårdt med at beskrive livet i baghuset. Men det gav også anledning til bekymring for, hvad der ville ske, hvis tyskerne opdagede det.

Anne Frank, dagbogsnotater, forår 1944

29. marts 1944

"Kære Kitty!

I går aftes talte minister Bolkenstein i Radio Oranje om, at der efter krigen ville finde en indsamling sted af dagbøger og breve fra denne krig.

Selvfølgelig begyndte de straks alle sammen at tale om min dagbog. Det ville vel nok være spændende, hvis jeg kunne udgive en roman om Baghuset. Alene titlen ville få folk til at tro, at det var en detektivroman.

Men spørg til side, allerede ti år efter krigen vil det nok virke mærkeligt, når man fortæller om, hvordan vi som jøder har boet, spist og talt her."

11. april 1944

"Jeg forberedte mig på, at politiet ville vende tilbage,^b så bliver vi nødt til at sige, at vi er gået under jorden; enten er det gode hollændere, så vil der ikke ske noget, eller også er det NSB'ere (medlemmer af det hollandske naziparti), og så må vi prøve at bestikke dem.

>> Få dog den radio af vejen! << amrede Fruen

>> Ja, bare ind i ovnen med den, << svarede Herren, >> hvis de finder os, kan de lige så godt også finde radioen! <<

>> Så finder de også Annes dagbog, << blandede far sig.

>> Så brænd den, << kom det fra den, der var mest bange af os allesammen.

Dette, og det øjeblik, hvor politiet lavede spektakel ved drejeskabet, var de tidspunkter, hvor jeg var mest bange, ikke min dagbog, så skulle jeg i hvert fald dele skæbne med den!

Men far svarede heldigvis ikke."¹³

^b Et par dage før har der været indbrud i hovedbygningen, hvor baghuset er skjult bagved. Derfor er politiet blevet tilkaldt af forbigående på gaden, og de har været tæt på at opdage familiens skjulested.

<p>Hvilke tanker om at skrive dagbog om livet i skjul gjorde Anne Frank sig?</p>	
<p>Hvorfor gjorde dagbogen de andre beboere nervøse?</p>	
<p>Hvorfor tror I, at Anne blev bange, da hun hørte, at de andre ville brænde hendes dagbog? Hvad tror I dagbogen betød for hende?</p>	

Primo Levi var italiensk jøde (f. 1919 – d. 1987), der i december 1943 blev fanget og sendt til kz-lejren Auschwitz. Da Primo var uddannet kemiker, blev han opfattet som en arbejdsduelig jøde og optaget i en særlig enhed på en gummifabrik i Auschwitz.

Lige efter befrielsen gik Primo i gang med at nedskrive sine oplevelser fra Auschwitz, hvilket blev til bogen 'Hvis dette er et menneske', der udkom i 1946. Primo har sidenhen givet mange interviews om opholdet i Auschwitz. I 1987 begik han selvmord.

Interview med Primo Levi om behovet for at fortælle om Auschwitz

"Jeg skrev min bog 'Hvis dette er et menneske' i en håndvending, side op og side ned uden at rette eller lave om på noget: om natten, på laboratoriet, i toget, hvor som helst jeg kunne komme af sted med det. [...]

En af måderne at bekæmpe nazismen på, var at afsløre dens forbrydelser. [...]

Hvis jeg skal være helt ærlig, har skriveriet som sagt for mig først og fremmest været en frigørelsesakt.

Jeg bar rundt på minder og måtte have dem ud.

Ved siden af har det dog i høj grad også været en politisk handling."¹⁴

Beskriv Primos skriveproces, og hvad han skriver om	
Hvorfor har Primo skrevet om det indhold?	
hvordan tænker I, at det hænger sammen med hans skriveproces?	

Thomas Geve var en tysk-jødisk dreng (f. 1929), der i 1943 blev deporteret til kz-lejren Auschwitz sammen med sin mor. Der blev han optaget i et fange-murersjak, der foretog byggearbejde i hele Auschwitz.

I vinteren 1944-1945 nærmede den sovjetiske Røde Hær sig Auschwitz. 18. januar 1945 blev Thomas og andre overlevende fanger sendt på døds-march mod kz-lejren Buchenwald. Da Buchenwald blev befriet 9. april 1945, var Thomas så afkræftet, at han ikke kunne forlade lejren. Mens han kom til kræfter, tegnede han sine oplevelser på kasseret papir fra de forladte SS-kontorer i lejren. Thomas udgav senere en bog om sine oplevelser og gav flere interviews.

Interview med Thomas Geve om sine tegninger og tegneproses

"Min omfattende og fakta-mættede produktion af 79 tegninger af koncentrationslejrene blev lavet ud af kasseret papir fra SS. [...]"

Efter befrielsen af Buchenwald blev jeg overflyttet til blok 29 i hovedlejren, hvor jeg sikkert var den eneste unge jødiske person sammen med de andre tyske antifascister.

Fra april til juni 1945 tegnede jeg mine første oplevelser, fordi jeg ville vise mine forældre tegningerne en dag.

Venner bragte mig syv blyantsstumper i forskellige farver til mit projekt, ingen af dem længere end en tomme.

Der var ingen grå farve, så vagterne blev ikke portrætteret i deres grå SS-uniform, men i den gule uniform som SA-militsen brugte.¹⁵

Thomas Geves erindring om tegneprocessen i Buchenwald

"Hvis vi, der havde oplevet det, tænkte jeg, ikke formidlede den bitre sandhed, ville folk måske ikke tro på de uhyrligheder naziregimet havde begået. [...]"

Jeg gik derfor i gang med at tegne livet i lejrene.

Scener fra dage, der var gået, blev levende igen, ankomsterne, selektionerne, straffene, maden, sygdommene, de endeløse rækker af pigtråd, arbejdet, appellerne, vinteren, oprørene, galgerne, evakueringen.¹⁶

Thomas Geves børnetegninger af Auschwitz og Buchenwald (1945)

I kan se nogle af Thomas Geves tegninger, hvis I følger linket. Hvis I klikker på billederne, har Thomas Geve forklaret, hvad billedet forestiller. Tænk over, hvilke oplysninger I får om livet i Auschwitz ud fra tegningerne.

[Tegninger – Thomas Geve](#)

<p>Undersøg, hvor langt der er fra Auschwitz til Buchenwald. Hvorfor mon kz-fangernes march fra udryddelseslejrene kaldes døds-marchen?</p>	
<p>Beskriv Thomas tegneproses og hvilket indhold, han tegnede</p>	
<p>Hvorfor besluttede Thomas at tegne de tegninger og det indhold?</p>	
<p>Hvad kan tegningerne fortælle noget om?</p>	

Hemmelige fotografier fra Auschwitz

Sonderkommandoen var en jødisk arbejdsenhed i lejrene. De arbejdede i og omkring krematorierne, der var placeret ved gaskamrene.

I august 1944 blev jøderne fra Lodz-ghettoen gasset i Auschwitz. I samme måned var det lykkedes medlemmer af Sonderkommandoen i Auschwitz at få fat på et kamera, som de formentlig havde fundet blandt ofrenes ejendele. I dybeste hemmelighed fotograferede fem medlemmer af Sonderkommandoen krematorierne. Herefter blev fotoerne smuglet ud af lejren i en tube tandpasta og overgivet til den polske undergrundsbevægelse. Der var tale om fire fotos. To af dem blev offentliggjort i 1945 i en rapport om Auschwitz, skrevet af en polsk dommer.

De fire fotos er til dags dato de eneste, som viser krematorier og afbrænding af lig i Auschwitz. De er også de eneste fra en kz-lejr, der er taget af de jødiske ofre – resten af fotos fra kz-lejrene er taget af det nazistiske lejrpersonale eller af De Allierede styrker, som befriede kz-lejrene.

Alter Fajnzylberg (f. 1911, d. 1987) var polsk jøde, der siden juli 1943 havde arbejdet i Sonderkommandoen i Auschwitz.

Alter var en af de fem sonderkommandoer, der hjalp med at tage de fire fotografier. Han fortalte senere, at fotografierne blev taget med 15-30 minutters mellemrum.

Alter Fajnzylbergs beskrivelse af fotografering af krematorier i august 1944

"På den dag, hvor billederne blev taget ... vi tildelte hinanden opgaver.

Nogle af os skulle bevogte den person, der tog billederne.

Med andre ord skulle vi holde nøje øje med, at alle, der ikke kendte hemmeligheden, og frem for alt eventuelle SS-mænd, der bevægede sig rundt i området, som nærmede sig.

Endelig kom øjeblikket.

Vi samledes alle ved den vestlige indgang, der førte udefra til gaskammeret i Krematorium V: vi kunne ikke se nogen SS-mænd i vagttårnet med udsigt over døren fra pigtråden eller i nærheden af det sted, hvor billederne skulle tages.

Alex, den græske jøde, tog hurtigt sit kamera frem, pegede det mod en bunke brændende kroppe og trykkede på lukkeren.

Derfor viser fotografiet fanger fra Sonderkommandoen, der arbejder ved bunken.

En SS-vagt stod ved siden af dem, men ryggen blev vendt mod krematoriebygningen.

Et andet billede blev taget fra den anden side af bygningen, hvor kvinder og mænd klædte sig af mellem træerne. De var fra en transport, der skulle myrdes i gaskammeret i Krematorium V."¹⁷

Hvad er det for en situation, som Alter beskriver her?	
Hvorfor tror I, at Alter og de andre fanger gjorde det?	
Hvad kan Alters foto og beskrivelse fortælle jer om Auschwitz?	

Fotos taget af Sonderkommandoen i Auschwitz august 1944.

I kan se de fire fotografier, hvis I følger linket.

Vær forberedt på, at billederne viser døde mennesker og mennesker på vej i gaskamre. Vær også beredt på, at billederne er uskarpe og taget i nogle sære vinkler. Det hænger sammen med, at det var ekstremt farligt at tage billederne, hvorfor de skulle tage dem hurtigt, og uden at nogen fik øje på kameraet.

[Sonderkommando fotografier fra Auschwitz \(jewishvirtuallibrary.org\)](http://jewishvirtuallibrary.org)

Stanislaw Klodzinski (f. 1918, d. 1990) var polak, der i 1941 som politisk fange blev anbragt i Auschwitz i 1941. Her var han medlem af modstandsbevægelsen i lejren.

Da de jødiske medlemmer af Sonderkommandoen tog fotos af krematorierne, overdrog de Stanislaw filmen. Han videregav filmen til den polske modstandsbevægelse i Krakow sammen med nedenstående besked.

Hemmelig besked fra Stanislaw Klodzinski 4. september 1944 til ledelsen af det polske socialistparti i Krakow

"Haster!

Send to metalruller med film til 6x9-kamera så hurtigt som muligt. Har mulighed for at tage billeder.

Sender jer optagelser fra Birkenau – gasningsaktion.

Fotografierne viser en af gruberne, hvor ligene blev brændt, når krematorierne ikke kunne klare alle ligene. Ligene i forgrunden venter på at blive kastet i ilden.

Et andet billede viser et af de steder i skoven, hvor folk klæder sig af inden "brusebadet" – som man fortæller dem – og så går de ind i gaskamrene.

Send filmrulle så hurtigt I kan!

Send vedlagte fotografier til Tell^c – vi mener, I bør sende forstørrelserne videre."¹⁸

Hvad handler Stanislaws besked om?	
Hvad ville Stanislaw opnå med sin besked og de vedsendte fotos?	
Hvorfor gik jøderne ind i gaskamrene? Hvad fortæller det om Auschwitz?	

^c Tell var et dæknavn for et fremtrædende medlem af den polske modstandsbevægelse, Teresa Lasocka-Estreicher

At advare og nedbryde illusioner var at gøre modstand

Kontekst

Trods nazisternes åbenlyse jødehad og jødeforfølgelser anstrengte de sig alligevel for at holde olkedrabets på Europas jøder hemmeligt. Nazisterne var bl.a. bekymrede for, om den civile befolkning i Tyskland ville tage afstand fra folkedrabets, hvis det kom ud. Nazisterne forestillede sig også, at De Allierede kunne bruge folkedrabets i deres krigspropaganda om Tyskland. Og i tilfælde af tysk nederlag, anklage og dømme Tyskland for massedrabene. Endelig mente tyskerne, at det var nemmere at gennemføre folkedrabets, hvis det langt henad vejen også blev hemmeligholdt for ofrene.

Nazisterne holdt de jødiske ghettoer i Østeuropa forseglede. Det betød, at det var svært for de jødiske beboere at få informationer udefra og svært at advare hinanden om, hvad der skete med de forskellige jødiske samfund. Samtidig vildledte tyskerne ghettoens indbyggere ved at garantere dem, at de kunne blive i ghettoen, så længe de arbejdede og forholdt sig i ro. Det var derfor svært at finde ud af, hvad der var den bedste overlevelsesstrategi for ghettoernes indbyggere. Da tyskerne tømte ghettoerne og sendte deres indbyggere til udryddelseslejrene, bildte de jøderne ind, at togvognene 'bare' førte dem til en ny ghetto- og arbejdslejr i øst. Dermed var det nemmere at læsse jøderne på togvognene. Hvis de ankomne jøder i udryddelseslejrene fik at vide, at de 'bare' skulle i bad efter den lange togtur, ville det også være hurtigere og nemmere at få fyldt gaskamrene, der var camoufleret som store baderum.

Hemmeligholdelse var derfor en vigtig del af folkedrabets. Derfor syntes jøder, der via hemmelige kanaler vidste besked om realiteterne, at det var vigtigt at advare om og nedbryde enhver forestilling om, at jøder kunne stole på nazisterne.

Yitskohok Rudashevski (f. 1927-d. 1943) blev født i Vilnius. Da tyskerne erobrede Litauen i sensommeren 1941, oprettede de en ghetto i Vilnius, hvor byens jøder blev anbragt. Året efter i september 1942 begyndte han at skrive dagbog.

Yitskohok og andre unge havde planer om at oprette en oprørsgruppe i ghettoen. Men den blev ikke til noget. Da Vilnius-ghettoen blev ryddet i august-september 1943, var Yitskohok blandt de mange tusinde, der blev skudt i Paneriai-skoven uden for Vilnius.

Yitskohok Rudashevskis dagbogsnotater fra 1943

Torsdag 7. januar 1943

"[...] blandt os jøder i ghettoen, er der så mange tydelige uretfærdigheder, så meget, der ikke er rigtigt, så meget, der er ulækkert.

For eksempel ved uddeling af kød på rationeringskortene. Folk fryser og står i kø. Politimænd og privilegerede personer skal ikke stå i kø.

Under uddelingen kaster slagteren kødstykkerne til en person i kø, som om han gjorde ham en tjeneste, udnytter et barn, en person, der er ikke regnes for noget, ved at give ham det værste.

Søndag 28. marts 1943

Stemningen i ghettoen er meget dystert.

At stuve så mange jøder sammen på ét sted tyder på noget.

Madtransport gennem porten er meget vanskelig.

Mange mennesker er allerede arresteret på Lukishiki (gade). Folk vandrer rundt grå og bekymrede. Noget farligt er på færde.

Nej! Denne gang skal vi ikke lade os blive ført som hunde til slagtning!

Vi^d har diskuteret det på det sidste.

Vi er parate. Vi har forberedt os.

Disse tanker har skabt ro på vores nerver, givet os mod og udholdenhed."¹⁹

Hvilke ting ved livet i ghettoen var Yitskohok frustreret over?	
Hvad ville Yitskohok gerne gøre og hvorfor?	
Tror I, at det hjalp ham? Hvordan?	

^d Yitskohok og nogle andre unge har drøftet, hvordan de kan danne en oprørsgruppe i ghettoen.

I Vilnius-ghettoen i Litauen blev forholdene tiltagende dårligere. Der florerede også rygter om Ponary-massakren i 1941. Her havde tyske soldater og deres litauiske støtter dræbt op mod 100.000 jøder. Der begyndte derfor at cirkulere anonyme skrifter rundt, som opfordrede især de unge til at gøre oprør. Mange af disse var skrevet af Abba Kovner (f. 1918, d. 1987) og Vitka Kempner (f. 1922, d. 2012), der i slutningen af 1941 havde oprettet en hemmelig modstandsbevægelse i ghettoen, Fareynigte Partizaner Organizatsye (FPO).

I 1944 blev Vilnius befriet af de sovjetiske tropper. Abba Kovner deltog i arbejdet med at få flere hundrede tusinde jøder smuglet til Palæstina. Abba og Vitka kom selv til Palæstina, hvor de blev gift.

FPO's hemmelige og anonyme flyveblad i Vilnius-ghettoen, januar 1942

"Jødiske unge!

Lad os ikke som får gå til slagting.

*Tro ikke på dem, der bedrager dig. Ud af 80.000 jøder i Litauen er der kun 20.000 tilbage.
For øjnene af dig bliver vores forældre, vores brødre og vores søstre revet væk fra os.*

Hvor er de hundredvis af mænd, der blev revet væk for arbejde for de litauiske kidnappere?

Hvor er de nøgne kvinder, der blev fjernet? [...]

Og hvor er vores brødre fra den anden ghetto?

Enhver, der føres ud gennem ghettoens porte, vender aldrig tilbage. Alle veje fører til Ponary, og Ponary betyder død.

Åh, fortvivlede mennesker, åbn jeres øjne for dette bedrag.

Dine børn, dine mænd, dine koner, er ikke længere i live.

Ponary er ikke en arbejdslejr. Alle er skudt.

Hitler havde til formål at ødelægge jøderne i Europa. Det viste sig at være skæbnen for jøderne i Litauen, at de var de første.

Lad os ikke gå som får til slagting. Det er rigtigt, at vi er svage og mangler beskyttelse, men det eneste svar til en morder er modstand.

Brødre, det er bedre at dø som frie krigere end at leve på mordernes nåde.

Kæmp imod, kæmp imod, til vores sidste åndedrag.¹²⁰

<p>Undersøg, hvad et 'flyveblad' er. Hvorfor var Abba Kovners flyveblad hemmeligt og anonymt?</p>	
<p>Hvad blev unge jøder opfordret til og hvorfor?</p>	
<p>Hvilke virkemidler brugte Abba Kovner i opfordringen?</p>	
<p>Hvad tror I kunne få jøder til at følge eller ikke at følge opfordringen?</p>	

Jacob Gens (f. 1903 – d. 1943) var formand for jøderådet i Vilnius-ghettoen. Jøderådet var tvunget til at udføre tyskernes ordrer, og var ansvarlige for ghettoernes indre administration. F.eks. var det jøderådet, der stod for uddeling af fødevarer, fordeling af arbejdsopgaver og fra foråret 1942 for udpegningen af hvem af indbyggerne, der skulle deporteres videre til udryddelseslejrene.

Da Gestapo fik kendskab til modstandsbevægelsen FPO i Vilnius-ghettoen, fik Jacob Gens arresteret FPOs første leder, Yitzhak Wittenberg, som blev dræbt. I løbet af sommeren 1943 fortsatte Jacob Gens med at arrestere jøder, som var med i FPO. I september blev ghettoen nedlagt og dens indbyggere dræbt. 14. september 1943 blev Jacob Gens skudt af Gestapo som en af de sidste tilbageværende jøder i ghettoen.

Tale fra Vilnaghettoens formand for jøderådet Jacob Gens, maj 1943

"For nyligt mødtes jeg med Gestapo og talte med deres sikkerhedschef omkring spørgsmålet om pistoler. [...]

Han sagde til mig:

"Ghettoen er meget vigtig fra et økonomisk perspektiv, men I udsætter jer selv for fare som fjolser, og hvis sikkerheden i ghettoen bliver et problem, vil jeg udradere jer.

Og selv hvis I allerede tager chancen, at I måske har 30, 40 eller 50 pistoler, selv da vil I ikke være i stand til at redde jer selv, men tværtimod bare fremskynde jeres katastrofe."²¹

<p>Hvorfor advarede Jacob ghettoens jøder mod at bevæbne sig?</p>	
<p>Hvad troede Jacob var den bedste måde for ghettoen at klare sig på?</p>	
<p>Hvilke dilemmaer har Jacob stået i som formand for jøderådet?</p>	

Chaim Rumkowski (f. 1877, d. 1944) var polsk jøde og blev af nazisterne udpeget til at være leder af jøderådet i Lodz-ghettoen. Her tvang nazisterne jøderådet til at udføre deres ordrer i ghettoen. Bl.a. blev jøderådet tvunget til at organisere deportationer af ghettoens beboere til udryddelseslejren Chelmno.

I september 1942 tvang nazisterne jøderådet til at udvælge og deportere 20.000 børn og gamle til Chelmno. På denne baggrund holdt Chaim følgende tale til indbyggerne i ghettoen.

Uddrag af Chaim Rumkowskis tale til Lodz-ghettoen, 4. september 1942

"Siden klokken fire i går, da jeg fik beskeden med ordren, har jeg været dybt nedbrudt.

Jeg deler jeres smerte, jeg mærker jeres angst, og jeg ved ikke, hvordan jeg skal overleve dette – hvor jeg skal finde styrken til at gøre det.

Jeg må fortælle jer en hemmelighed:

De krævede 24.000 ofre, 3000 om dagen i otte dage.

Jeg formåede at få det ned til 20.000, men kun på den betingelse, at alle børn under ti år følger med.

Børn, der er ti år og ældre, går fri.

Eftersom børnene og de gamle tilsammen kun udgør 13.000 sjæle, må hullet fyldes med de syge. [...]

Dette er den sværeste af alle ordrer, jeg nogensinde er blevet stillet over for.

Jeg strækker mine rystende, skælvende hænder frem mod jer og bønfaller jer:

Giv mig ofrene!

Så vi kan reddes!

De har lovet mig: Hvis vi selv leverer ofrene, vil her blive fredeligt.¹²²

Hvad er det, Chaim beder ghettoens indbyggere om?

Hvordan forsøgte han at overtale dem til at gøre det?

Hvad fortæller Chaims tale om den måde, nazisterne organiserede ghettoerne og Holocaust på?

Hvordan tror I, at ghettoens beboere reagerede?

Adam Czerniakow var leder af jøderådet i Warszawas ghetto. Jøderådet var tvunget til at udføre tyskernes ordrer, og de var ansvarlige for ghettoernes indre administration. F.eks. var det jøderådet, der stod for uddeling fødevarer, fordeling af arbejdsopgaver og fra foråret 1942 for udpegningen af, hvem af indbyggerne der skulle deporteres videre til udryddelseslejrene.

Da ghettoen i løbet af sommeren 1942 blev tømt for store dele af sine indbyggere, der blev sendt til udryddelseslejren Treblinka, begik Adam Czerniakow selvmord 23. juli 1942. I jøderådet sad også Stefan Szpigielman, der skrev dagbog under navnet Stefan Ernest. I 1943 blev Stefan deporteret til kz-lejren Bergen-Belsen, hvor han døde.

Stefan Ernest' dagbog fra ghettoen i Warszawa, juli 1942

"Jøderådets formands selvmord var en protesthandling.

Eller ønskede han at lære den døende ghetto at hævde sin ret til selv at vælge sin egen død?

Men her begik formanden en stor fejl, muligvis ligefrem en kujonagtig handling.

Måske mistede han sit mod i sidste øjeblik, styrken, modet til at give hans 'nej' en kraftigere stemme, at gøre sin private reaktion til offentligt udtryk?

Tro mig, under vores forhold var intet lettere end at vælge at dø; at beslutte sig for at leve var langt hårdere.

Czerniakow skulle have levet og ledt oprøret. Og hvis han i en alder af 60 år følte, at de sidste tre års strabadser havde svækket ham, så han ikke kunne kæmpe mere, skulle han i det mindste have fortalt folk, hvad der ventede dem, før han tog sin afsked.

For ærens skyld, burde han have ladet folk vælge og selv påtage sig ansvaret for at udgyde deres eget blod.

For Czerniakow kendte til hele sandheden der. Men, i sidste ende gik folk i døden lederløse, underdanige og uvidende om den skæbne, der ventede dem."²³

<p>Hvad mente Stefan om Adam Czerniakows selvmord?</p>	
<p>Hvorfor syntes Stefan, at jøderådets formand skulle have fortalt indbyggerne i ghettoen, hvad der ventede dem? Er I enige? Argumenter for og imod.</p>	

Treblinka var en af nazisternes største udryddelseslejre. Her blev omkring 900.000 mennesker gasset i lejrens 13 gaskamre. Gaskamre, der lignede almindelige baderum med brusere i loftet. Det var især jøderne fra Warszawas ghetto, som kom til Treblinka.

Da Treblinka blev nedlagt i oktober 1943, anlagde nazisterne en bondegård oven på resterne af lejrens gaskamre og krematorier for at skjule, hvad der var forgået på stedet. Også imens Treblinka var i funktion, forsøgte nazisterne at vildlede de jøder, der dagligt ankom til lejren med godsvogne fra ghettoen.

Et skilt i Treblinka (juli 1942 – oktober 1943)

"Warszawa-jøder!

I træder nu ind i transitlejren, hvorfra I vil blive transporteret til en arbejdslejr.

For at forebygge epidemier skal både tøj og bagage udleveres til desinfektion.

Guld, kontanter, udenlandsk valuta og smykker skal overlades til kassekontoret mod kvittering.

Disse vil senere blive tilbageleveret mod fremvisning af kvittering.

Alle ankomne skal rengøre sig ved badning inden rejsen forsættes."²⁴

<p>Hvorfor tror I, at nazisterne lavede dette skilt i Treblinka?</p>	
<p>Hvilken virkning, tror I, at skiltet havde på de jøder, der ankom hver dag?</p>	

Tyskerne var dygtige til at vildlede og hemmeligholde over for de forskellige jødiske samfund, hvad der ventede dem, helt til sidste øjeblik.

Charles Sigismund Bendel var rumænsk jødisk læge og arbejdede i Auschwitz-lejrens Sonderkommando (jødiske fanger, som nazisterne tvang til at udføre særlige opgaver). Et arbejde i lejrens gaskamre og krematorier, hvor han på daglig basis blev vidne til massedrab. Efter krigen vidnede Charles i retssagerne mod det tidligere lejrpersonele.

Charles Bendels vidnesbyrd om en gasning i Auschwitz i august 1944

Charles: "To dage senere, da jeg blev anbragt på dagholdet (i Sonderkommandoen), så jeg et gaskammer i funktion. Der var tale om ghettoen i Lodz. 80.000 mennesker blev gasset.

Anklager: "Kan De beskrive, hvad der skete den dag?". [...]

Charles: "Kl. 12 ankom den nye transport bestående af 800-1000 mennesker. Disse mennesker skulle så klæde sig af i gården uden for krematoriet, og blev lovet et bad og varm kaffe bagefter. De fik alle ordrer til at lægge tøj til den ene side og værdigenstande til den anden. Så blev de vist ind i en stor hal, hvor de skulle vente, til gassen ankom. Fem-ti minutter senere ankom gassen, og som den stærkeste fornærmelse af lægestanden og hele Røde Kors-tanker, ankom den i en Røde Kors-ambulance. Så blev døren åbnet og folkene blev maset ind i gaskamrene. [...]

Med slag af forskellige former for stokke blev de tvunget til at gå derind og blive derinde, for da de blev klar over, at de skulle dø, forsøgte de at komme ud igen."²⁵

Hvad beskriver Charles i sit vidnesbyrd?	
Hvad fortæller det om de forhold, som jøderne blev myrdet under?	
Hvad tænker I om sammenligningen af jøder og får, når I læser denne kilde?	

At redde en Torah-rulle – var at gøre modstand

Kontekst

Op gennem 1930erne gik nazisterne målrettet efter at fjerne og ødelægge alle aspekter af jødisk liv i Tyskland, ikke mindst det jødiske trosliv. Natten mellem den 9. og 10. november 1938 igangsatte nazisterne en stor aktion mod jøderne. Over hele Tyskland blev adskillige jødiske ejendomme, synagoger og gravpladser smadret og nedbrændt. De mange glasskår i gaderne efter de ødelagte jødiske butikker og synagoger bevirkede, at aktionen blev kendt som Krystalnatten.

Efter krigsudbruddet begrænsede nazisterne yderligere jødernes mulighed for at udøve deres religiøse trosliv. Synagoger blev i det besatte Europa overtaget af nazister og brugt til andre formål, f.eks. til kornlagre, mens de religiøse skrifter, Torah-rullerne blev brændt som underholdning. Jøder blev også forbudt at forsamles, mens særligt religiøse jøder, de ortodokse jøder, især blev chikaneret af nazisterne. I ghettoerne og kz-lejrene i Østeuropa var religiøs praksis ofte både forbudt og udfordret af forholdenes absurditet. For kunne man overhovedet tro på en Gud i al den gru, eller var det netop troen, der gav håb og modstandskraft i en verden af lidelse og død?

Thomas Geve, (f. 1929), var en tysk-jødisk dreng, der arbejdede på den jødiske gravplads i Weissensee i Berlin ind til sommeren 1943, hvor han og hans mor blev sendt til Auschwitz.

Thomas' mor døde i Auschwitz, men han overlevede Holocaust og udgav i 1956 sine erindringer.

Thomas Geves erindring om arbejdet på den jødiske gravplads i Berlin

"Der kom mange selvmord ind, mellem to og ti hver dag. [...]"

Når der var tid, begravede vi også mange Torah-ruller.

Jødiske religiøse regler forbød at brænde hellige skrifter, hvorfor synagoger fra hele Tyskland sendte os deres Torah-skrifter.

Der var ikke længere nogen tilbage til at passe på disse hellige skrifter, og vi bar hundredvis af Torah'er til en massegrav på kirkegården, så de kunne få en passende begravelse."²⁶

Hvad bestod Thomas' arbejde i?	
Hvad fortæller det arbejde om forholdene for Tysklands jøder?	
Hvorfor tror I, at Thomas brugte tid på at begrave Torah-rullerne?	

Chaim Kaplan var lærer i ghettoen i Warszawa. Trods udfordringerne ved at undervise, fortsatte han med det ind til sommeren 1942, hvor store dele af ghettoen blev tømt og dens beboere sendt mod udryddelseslejrene. Selvom tyskerne forsøgte at forhindre jødisk trosliv i ghettoen, fortsatte Chaim med at praktisere sin religion og med at lære børn og unge om den jødiske tro.

Mens Chaim boede i ghettoen, førte han dagbog.

Chaim Kaplans beskrivelse af afholdelse af helligdagen Yom Kippur, 1940

"Ved nytår bad vi vores bønner, selvom det var ulovligt.

Tyskerne havde nedlagt forbud mod afholdelse af fælles gudstjeneste.

I hemmelighed, i værelser tæt på de mørke, lukkede synagoger bad vi alligevel til Israels Gud"²⁷

<p>Hvorfor tror I, at tyskerne forbød jøder at dyrke deres religion?</p>	
<p>Synagogen var lukket, der var forbud mod bønner - hvorfor tror I, at Chaim og de andre alligevel praktiserede deres religion i Warszawas ghetto?</p>	

Emanuel Ringelblum (f. 1900, d. 1944) var polsk jøde. Før krigen arbejdede han som historiker. I 1940 blev han tvunget til at bo i ghettoen i Warszawa. Her brugte han tiden på at skrive og indsamle oplysninger om jødernes forhold i hele Polen og oprettede et af de største hemmelige arkiver om Holocaust. Da ghettoen blev nedlagt i 1943, gemte Emanuel ca. 25.000 sider papir i mælkedåser og metalkasser, som blev gravet ned i ghettoen.

Ringelblum og hans familie flygtede ud af ghettoen i 1944, men de blev opdaget af nazisterne, der skød dem.

Emanuel Ringelblums dagbogsnotager, april 1941

"Hørte hvordan rabbineren (jødernes religiøse leder) fra Wengrow blev myrdet dagen før Yom Kippur.

Han blev beordret til at feje gaden.

Derpå blev han beordret til at samle affaldet i sin pelshat; mens han bøjede sig fremover, stak de ham med bajonetter tre gange.

Han fortsatte arbejdet og døde imens."²⁸

En rabbiner er et religiøst overhoved. Hvordan behandlede nazisterne ham og hvorfor?	
Hvad tænker I, at behandlingen af rabbineren er et udtryk for?	

Abraham Isaac Goldberg var rabbiner i landsbyen Zelichowo, der lå i den del af Polen, som Tyskland annekterede efter angrebet på Polen 1. september 1939.

Da byens jøder i 1940 blev overflyttet til en nærliggende ghetto, fortsatte Abraham med at være rabbiner og fungerede stadig som religiøs overhoved.

Abraham Isaac Goldbergs formaning til sin jødiske menighed, 1942

"Enhver jøde, der forbliver i live, helliggør Guds navn blandt mange!"²⁹

Hvorfor tror I, at Abraham gav den formaning eller opfordring til sin jødiske menighed i 1942?

Hvad fortæller den opfordring om forholdene i ghettoen og om jødernes fremtidsudsigter i 1942?

Elie Wiesel, f. 1928, var rumænsk jøde og født i Transylvanien. Elie blev med sin familie sendt til kz-lejren Auschwitz i sommeren 1944. Moren og lillesøsteren blev myrdet ved ankomst, mens Elie og hans far blev optaget i arbejdslejren i Auschwitz.

Elie overlevede som den eneste i sin familie Holocaust, og skrev sidenhen sine erindringer ned i bogform.

Elie Wiesels erindring om ankomsten til Auschwitz, 1944

"Alle græd rundt om os. Der var en, der begyndte at fremsige Kaddish, bønner for de døde.

Jeg ved ikke, om det nogensinde før er sket, i jødefolkets lange historie, at mennesker fremsiger bønner for de døde over sig selv.

>> Yitgadal veyitkadach chmé raba ... Hans navn være lovet og priset ... << mumlede min far.

For første gang mærkede jeg trangten til oprør vokse i mig. Hvorfor skulle jeg prise Hans navn? Herren, den Almægtige og Grusomme var tavs, hvad skulle jeg takke ham for? [...].

Jeg glemmer aldrig de små ansigter på disse børn, hvis kroppe jeg havde set forvandle sig til røgspiraler under en stum azurblå himmel.

Jeg glemmer aldrig disse flammer, som for al evighed fortærede min tro."³⁰

<p>Hvordan beskriver Elie ankomsten til Auschwitz?</p>	
<p>Hvorfor tror I, at mange jøder begyndte at bede ved ankomsten?</p>	
<p>Hvad skete der med Elies tro og hvorfor?</p>	

At smugle folk over grænser – var at gøre modstand

Kontekst

Mange jøder ønskede at flygte i sikkerhed for nazisternes jødehad og jødeforfølgelser. Men for mange jøder var flugt umulig. Det var svært at finde steder at flygte hen. Det meste af Europa var enten besat eller samarbejdede med Nazityskland. Alligevel forsøgte jøder at flygte og/eller at hjælpe andre ved at smugle dem over grænser til steder langt fra nazisternes magt.

Til forskel fra andre steder i det besatte Europa formåede den danske regering på grund af samarbejdspolitikken at holde hånden over de danske jøder. Danskere blev heller ikke straffet med døden for at hjælpe danske jøder. Mens jøder fra hele Europa systematisk blev pågrebet og sendt til ghettoerne og udryddelseslejrene i Østeuropa, levede de danske jøder et forholdsvis normalt liv som danske borgere, selvom Danmark var besat af Tyskland. I august 1943 brød samarbejdspolitikken dog sammen, og den danske regering trådte tilbage. Hermed var de danske jøder ikke længere beskyttet, og tyskerne gik i gang med at forberede en aktion for at fange de danske jøder. Planen blev lækket, så hovedparten af de danske jøder blev advaret og nåede at flygte til Sverige.

Andre steder i det besatte Europa forsøgte jøder også at flygte. Det var forbundet med stor usikkerhed og fare for alle de involverede. Mislykkede flugtforsøg fra ghettoer og kz-lejre betød ofte pinefulde offentlige henrettelser af den pågrebne jøde. Havde man held med at flygte, kunne nazisternes straf være, at den flygtedes familie og venner blev henrettet. Flugt var derfor forbundet med svære dilemmaer.

Salo Wassermann (f. 1925, d. 2021) var dansk jøde fra København og 18 år gammel, da han og familien hørte rygter om en de tyske planer om at fange de danske jøder.

I et senere videointerview fortæller Salo Wassermann om flugten til Sverige.

Videointerview med Salo Wassermann om flugten til Sverige

"Min far sagde: "Jeg skal sgu ikke til Sverige, hvad skal jeg til Sverige efter? Jeg har ikke noget at gøre der, jeg har min forretning her, mit hus og min lejlighed her i København. "

Min mor mente jo, at vi burde flygte til Sverige. [...]

Lørdag den 2. oktober (1943) stod så i samtlige Københavns aviser, at tyskerne havde altså nu renset Danmark for jøder. Så blev min far klar over, at der var noget sandhed over det der. [...]

Så sagde min far, at han var nødt til at tage ind til byen. Der var noget han skulle ordne i forretningen.

Så sagde min mors to brødre, at det skulle de også, og så tog de der tre mænd afsted til København. Så så vi dem ikke mere. [...]

Så tog vi (Salo og moren) afsted til Snekkersten, der blev vi puttet ind i et andet hus. Så kom de og sagde: "Nu skal I gå ned til havnen".

Der gik vi så, og da vi kom ned på Strandvejen, så var der nogen der råbte: "Tilbage, tilbage, skynd jer tilbage, Gestapo er på vej!"

Vi var ikke kommet ret langt, før de råbte igen: "Kom tilbage, kom bare". [...]

Så kom vi ned til havnen, og der lå så en fiskekutter med motoren i fuld gang. Jeg var den sidste der sprang ombord i båden. [...] Så var vi reddet. Og så skulle de andre komme bagefter.

Så sad vi bare og ventede i Helsingborg (i Sverige). [...]

På tredjedagen dukkede pludselig en af mine fætre op.

Han var helt ødelagt, han var svømmet det sidste stykke vej.

Han var rejst sammen med de andre (Salos far og farbrødre). Da der ikke var nogen båd i Snekkersten, så vidste de ikke, hvad de skulle gøre. Så havde de fundet to unge fiskere et andet sted i Espergærde, og de var villige til at ro dem over.

De druknede alle sammen."³¹

<p>Hvilke overvejelser gjorde Salo og hans familie sig om at flygte til Sverige?</p>	
<p>Hvad skete der med Salo og hans familie? Hvad fortæller det om risikoen ved at flygte?</p>	
<p>Hvordan tror I, at Salo har det med familiens flugt til Sverige?</p>	

Hanna Skop (f. 1932) var 11 år gammel, da hun i 1943 flygtede til Sverige med sin familie fra København. Familien blev skilt under flugten, og Hannah boede i en periode alene hos skolekammeraten Tove.

Hanna fortæller i et senere videointerview om flugten til Sverige.

Videointerview med Hanna Skop om flugten til Sverige

"Jeg var parat til at tage af sted (fra Tove), da der kommer en dame op.

Hun kigger så på mig, så siger hun: "Sæt fletningerne op under din hue!". Det gør jeg så. Så siger hun: "Det er endnu værre!"

Så siger hun til mig: "Vi kører i en taxi nu, og når du ser nogle tyske soldater, så skal du dukke dig!"

Så kørte vi længe og ankom til Hedehusene (by tæt ved Roskilde).

I Hedehusene mødtes jeg så med min lillebror. Her bliver vi modtaget af en lærerfamilie, som er os fuldkommen ukendte. Der får vi så at vide, at der skal vi blive, til vi bliver hentet. [...]

En skønne dag kommer der en person, en ukendt person, som siger til os, at vi ville blive hentet næste dag, og at vi skal køre med tog. Hun siger også, at: "det er muligt, at I vil se jeres mor eller jeres bror i toget, men hvis I gør det, så må I ikke give jer til kende!"

Vi bliver så hentet næste dag og bliver sat på toget sammen med damen. Og så kører vi ellers i et tog, der er stopfyldt med tyske soldater mod Holbæk.

Da vi kommer til havnen, så ser vi min storebror og min mor. Det bliver ikke noget stormende gensyn, som man måske ville have gjort i en hverdagssituation. På en eller anden måde har vi været meget opsatte på at holde skansen.

Jeg spørger mig selv, hvor er min far henne? Men, jeg spørger ikke.

I havnen bliver vi så gemt i en port. Så får vi nogle nye instrukser: "Når jeg siger gå, så skal I gå, og I skal skynde jer!"

Der går en vagt på havnen, og når han har vendt ryggen til, så bliver vi ført over og lagt ned i lasten.

Det var sådan en meget kold og stormfuld oktobernat. Overfarten tog meget lang tid.

Eftersom vi først kom i midten af oktober, så var de kendte flugtruter afsløret, og vi måtte en anden vej rundt.

Vi sejlede, og vi sejlede, og vi sejlede. Det var en meget lang nat. Jeg mener, at vi ankom til Höganäs (i Sverige) ved en 7-tiden.

På kajen der står min far, og han har altså stået der hver dag i 14 dage hver morgen. Gensynet med min far var bevæget, sådan vil jeg sige det.⁴³²

Hvordan lykkedes det Hanna at flygte til Sverige?	
Hvordan tror I, at det har været for Hanna og hendes lillebror? Eller for deres forældre?	
Hvad fortæller Hannas historie om det at flygte som jødisk familie fra Danmark?	

På hjemmesiden www.folkedrab.dk kan I se flere korte videointerviews med danske jøder, der fortæller om flugten til Sverige på: [Film om flugten til Sverige | folkedrab.dk](#)

Anne Frank (f. 1929, d. 1945) gik i juli 1942 under jorden i et baghus i Amsterdam i Holland med resten af sin familie. Her boede de i skjul frem til 4. august 1944, hvor de blev opdaget og sendt til Auschwitz.

Anne Frank førte dagbog, mens hun levede i skjul. Her overvejede Anne også flugt, især når hun hørte luftalarmer, bombelarm og pistolskud fra det omgivende og besatte Amsterdam.

Anne Frank, dagbogsnotater, sommer 1943

1. maj 1943

"I nat har jeg fire gange pakket de nødvendige ting, så voldsomt blev der skudt.

I dag har jeg pakket en lille kuffert med det nødvendige, hvis vi skulle blive nødt til at flygte.

Men som mor så rigtig siger: >> Hvor vil du flygte hen? <<

26. juli 1943

Klokken var lidt i to; halv tre var Margot færdig med sit kontorarbejde; hun havde endnu ikke ryddet sine sager sammen, da sirenerne lød, for vi havde ikke været ovenpå i fem minutter, før de begyndte at skyde så kraftigt, at vi stillede os ude i gangen.

Og så rystede huset, og bomberne faldt.

Jeg holdt min flugttaske tæt knuget ind til mig, mere for at have noget at holde fast i end for at kunne flygte, for vi kan jo alligevel ikke gå ud herfra; og skulle det gå så galt, er gaden lige så livsfarlig for os, som et bombardement er."³³

Hvilke tanker om flugt gjorde Anne Frank sig?	
Hvad fortæller det om hendes situation som hollandsk jøde i skjul?	

Ana Novac, (f. 1929 – d. 2010), var rumænsk jøde, som gik på den jødiske skole i byen Miskolc i Ungarn. Da Nazityskland i 1944 overtog kontrollen med Ungarn, blev Ana placeret i en ghetto. Herfra blev hun sendt videre til kz-lejren Auschwitz.

Før deportationen til Auschwitz havde Ana flere gange uden held forsøgt at flygte fra ghettoen og de systematiske deportationer. I Auschwitz begyndte hun at føre dagbog. I september 1944 bestak hun en vagt til at smugle dagbogen ud af lejren.

Ana Novacs dagbog, 1944

"Jeg forsøgte flere gange at stikke af.

De fangede mig igen.

Alt det husker jeg kun flygtigt.

Det eneste, jeg nok aldrig vil glemme, er det øjeblik efter min sidste flugt, da jeg stoppede med at ville redde mig selv, at ville noget som helst, og også at det var et øjeblik af dyb lettelse og fred.

Præcis det øjeblik på teglværket, da jeg opdagede, at der var sort af mennesker, og hvor jeg sagde til mig selv; "Hvor end de tager hen, tager jeg med; det, der vil ske for dem, skal ske for mig".

Måske er det denne dybe træthed, der er skyld i, at jeg ikke længere husker togvognene, at jeg ikke husker noget som helst før lejrens Waschraum^e, som om jeg var på orlov fra mig selv, bedøvet.¹³⁴

Hvorfor flygtede Ana, og hvorfor tror I, at Ana til sidst opgav at flygte?	
Hvilke følelser havde Ana, da hun opgav at flygte, og hvad fortæller det om de forhold, Ana levede under?	

^e Lejrens vaskerum, hvor de fanger, der ikke blev udvagt til gaskamrene ved ankomst, blev gennet hen og vasket, kronraget og uddelt fangetøj.

Alexander Princz var polsk fange i Auschwitz. Under Auschwitz-retssagen i 1963-1965 vidnede han om, hvordan en jødisk medfange ved navn Engel havde forsøgt at flygte fra lejren, men var blevet pågrebet.

Alexander Princz' vidnesbyrd om Engels' straf for at flygte

"Hele lejren skulle træde an.

Netop på det tidspunkt var flere fangeflugter lykkedes.

Der skulle nu statuere et afskrækkende eksempel.

Alle arbejdskolonner skulle rykke tidligere tilbage i lejren.

Foran køkkenet blev der opstillet en galge.

Jeg stod på hjørnet.

Engel blev ført frem, og et eller andet blev læst op, jeg forstod ikke hvad.

En gruppe SS-folk var til stede, også Kaduk. Jakob fra bunkeren var der ligeledes.

Engel fik torvet lagt om halsen, og skamlen under hans fødder blev væltet."³⁵

Hvorfor valgte tyskerne at henrette Engel foran alle lejrens fanger?	
Hvilken effekt tror I, at det havde?	

Shlomo Venezia (f. 1923, d. 2012) var græsk-italiensk jøde. Han blev i 1944 deporteret til Auschwitz, hvor han blev en del af Sonderkommandoen. Her arbejdede han i lejrens gaskamre og krematorier, hvor han dagligt blev vidne til massedrab.

Shlomo var en af ganske få sonderkommandoer, der overlevede Holocaust. Shlomo udgav senere sine erindringer. I bogen fortæller han bl.a. om, hvordan en medfange, Herrera, forsøgte at flygte, men blev skudt.

Shlomo Venezias erindring om Herreras mislykkede flugtforsøg

"Hvad Herrera angik, blev han bragt tilbage for at blive obduceret.

Efter obduktionen blev hans fuldstændigt sønderdelte og skamferede krop udstillet på et bord i krematoriets gård.

De tvang os til at gå forbi bordet og se vores kammerats mishandlede og uigenkendelige ansigt.

Tyskerne var meget spændte den dag, og hvis man vendte blikket væk, blev man slået med en stav."36

Hvad er der sket med Herrera?	
Hvorfor ville tyskerne gerne have, at Shlomo og de andre fanger skulle se liget af Herrera?	
Hvilken effekt tror I, det havde for Shlomo og de andre?	

At nedskrive begivenheder og skjule optegnelserne var at gøre modstand

Kontekst

Under Holocaust forsøgte mange jøder at dokumentere deres skæbne. Mange skrev dagbøger, andre breve, mens andre igen tegnede eller komponerede digte eller klagesange om deres kummerlige forhold.

Mange jøder skrev deres oplevelser ned for at fastholde selvværdet og følelsen af at være menneske. Andre for at råbe omverdenen op i håbet om, at et kendskab til rædslerne ville få nogen til at gribe ind. Nogle skrev for at skabe beviser for nazisternes forbrydelser. Efter krigen kunne de bruges til at retsforfølge nazisterne. Andre ønskede, i erkendelsen af deres nært forestående død, at sætte et aftryk i verden som et bevis på, at de faktisk havde levet og eksisteret.

At nedskrive sine oplevelser var dog ikke nemt. Bare det at skaffe sig skriveredskaber og papir var svært. Da tyskerne ønskede at hemmeligholde Holocaust, var det også forbudt at tage billeder og skrive breve herom, også for de tyske soldater og lejrpersonalet, der var direkte involveret i drabene. De forbudte dokumenter blev enten forsøgt gemt af vejen, f.eks. gravet ned eller gemt i ghettoens murværk, eller uds muglet til de omgivende samfund. Store dele af det nedskrevne blev først fundet og læst længe efter, at deres afsendere var døde og Holocaust ophørt.

Clara Kramer (f. 1927, d. 2018) var polsk jøde. Hun var 15 år, da hendes hjemby Zjovkva blev besat af Tyskland. Da tyskerne oprettede en ghetto for byens jøder, fik Claras forældre, sammen med to andre familier, i stedet mulighed for at skjule sig hos deres tidligere hushjælp Julia Beck og hendes mand Valentin Beck.

I 20 måneder skjulte 18 jøder sig i en jordkælder i familien Becks hus. Kælderen var så lav, at ingen af de voksne kunne stå oprejst. Clara Kramer skrev dagbog gennem hele opholdet, og i 2008 udgav hun sine erindringer 'Claras krig' baseret på hendes dagbogsnotater.

Uddrag fra 'Claras krig' – om beslutningen om at føre dagbog

"Som et lyn fra en klar himmel så Mama på mig og sagde:

"Clara, du skal føre dagbog."

Jeg var lamslået. "Hvorfor? De vil jo alligevel slå os ihjel."

"Hvis de dræber os, vil nogen finde dagbogen, og så vil de vide, hvad vi har gennemgået."

Mama så på mig. Hun ville have, at jeg begyndte med det samme. [...].

Så snart jeg begyndte at skrive, blev jeg grebet af opgaven.

Det skulle være en journal. Det var noget, jeg skulle gøre hver dag – noget, der gav mening.

Det var en måde at kæmpe på. [...].

Hun besvimele (Claras mor) hver gang Beck eller Julia fortalte om endnu en ven, der havde lidt en brutal død.

Når hun var kommet til hægterne igen, sagde hun: "Skriv Clara, skriv!"

Om så hver eneste jøde i Zjovkva blev tilintetgjort, ville der i det mindste være min dagbog til at fortælle historien.

Mama fik Beck til at love, at der aldrig ville ske noget med dagbogen.

Hun behøvede ikke at tilføje: Hvis vi skulle dø. Det forstod alle.¹³⁷

Hvorfor begyndte Clara at skrive dagbog?

Regnede Clara og hendes familie med at overleve?

Hvad skulle der ske med dagbogen, hvis de blev myrdet?

Jozef Zerkowicz (f. 1897, d. september 1944) var polsk-jødisk forfatter og teaterinstruktør i byen Lodz i Polen. Efter den tyske besættelse af Polen blev jøderne i Lodz placeret i en ghetto i byen. Her påtog Jozef sig at dokumentere skæbnen for de mennesker, der var indespærrede i ghettoen, og han oprettede et hemmeligt ghettoarkiv.

Jozef førte også selv hemmelig dagbog, som han gemte i murværket i Lodz-ghettoen. I sommeren 1944 blev Jozef deporteret til kz-lejren Auschwitz, hvor han blev myrdet.

Jozef Zerkowicz' dagbogsnotat fra Lodz-ghettoen, 14. september 1942

"Perioden 5. – 12. september 1942 vil efterlade uudslettelige minder hos den del af ghettoens befolkning, der er heldige nok til at overleve krigen.

En uge, 8 dage, der føles som en evighed!

Selv nu er det svært at fatte, hvad der er sket.

15.000 mennesker er forsvundet fra ghettoen.

I talen fra jøderådets formand d. 4. september 1942, annoncerede han, at de tyske myndigheder havde afgivet ordre om, at omkring 25.000 jøder i alderen under 10 år og over 65 år skulle forlade ghettoen til østlig genhusning. [...].

Til at bære de svage og syge til togvognene, blev de jødiske arbejdere fra maduddelingen i ghettoen indkaldt; deres familier undgik hermed ordren om østlig genhusning.

Mens vognene blev fyldt, skete det nogle gange, at folk gik forkert, enten på grund af misforståelse, eller som forsøg på undvigelse af deportation.[...].

En ældre kvinde fra Sieradz forstod ikke om, hun skulle afsted eller ej, og gik over til en gruppe, der ikke skulle med. Hun blev skudt på stedet.

I Zgierska Gade forsøgte en dreng at gemme sig i en skraldespand; han blev skudt.³⁸

Hvad har Jozef været vidne til, og hvorfor tror I, Jozef syntes, det var vigtigt at skrive om?

Hvad tror I østlig genhusning betyder? Tror I, jøderne i Lodz-ghettoen vidste det?

Helene Berr (f. 1921- d. 1945) var fransk jøde og voksede op i Paris, hvor hun studerede litteratur ved Sorbonne Universitet. I marts 1944 blev Helene og hendes forældre fanget og sendt til kz-lejren Auschwitz. Herfra blev Helene sendt videre til kz-lejren Bergen-Belsen, hvor hun døde i april 1945.

Helene Berr førte dagbog fra 1942-1944. Før hun blev deporteret til Auschwitz, gav hun dagbogen til sin forlovede Jean Morawiecki.

Helene Berr, dagbogsnotater fra 27. oktober 1943

"Jeg ved godt, hvorfor jeg skriver denne dagbog, jeg ved, at jeg ønsker, at Jean får den, hvis jeg ikke er der, når han kommer tilbage.

Jeg vil ikke forsvinde, uden at han får alt det at vide, som jeg har tænkt i hans fravær. [...].

Når jeg skriver "forsvinde", tænker jeg ikke på min død, for jeg vil leve, så vidt det overhovedet står i min magt.

Selv når jeg er deporteret, vil jeg hele tiden tænke på at komme hjem igen. [...].

Det er en lykke for mig at tænke, at hvis jeg bliver taget, så har Andree (hendes ven) gemt disse sider, noget af mig, det kostbareste for mig selv, for nu holder jeg ikke mere fast ved noget materielt; det, der skal bevares, er sjælen og mindet om den."³⁹

Hvorfor skrev Helene dagbog?	
Havde Helene tænkt sig at kæmpe for at overleve, eller lod hun sig passivt føre i døden?	
Hvad var det vigtigste for Helene at bevare? Hvordan ville hun gøre det?	

Ana Novac (f. 1929 – d. 2010) var rumænsk jøde, der gik på den jødiske skole i byen Miskolc i Ungarn. Da Nazityskland i 1944 overtog kontrollen med Ungarn, blev Ana og hendes familie sendt til kz-lejren Auschwitz. Her blev Ana optaget i arbejdslejren, hvor hun førte en hemmelig dagbog. I september 1944 bestak hun en vagt til at smugle dagbogen ud af lejren.

Ana Novacs senere erindring om det at skrive dagbog i Auschwitz

"Det sværeste var at finde papir og blyant ... Sådan gik det til, at jeg blev en skraldespandsroder, en forhærdet plakatafriver.

Jeg ville gerne kunne sige, at jeg påtog mig denne byrde for at supplere menneskehedens erindring med de detaljer, de små konkrete bagateller, kort sagt den hverdag, som hverken kildeskriverne eller hukommelsen (min egen) formår at bevare.

Det ville være ædelt, men usandt!

At undslippe tvangstanker om suppe bare én time om dagen! At undgå at drukne i masserne, i ulykken, i angsten; at have mit eget domæne, et 'privat' liv; ikke at bøje mig for min skæbne.

Under alle omstændigheder var jeg nødt til det for ikke at gå i opløsning, for ikke at krepere før alle de andre."⁴⁰

Hvilke grunde til at skrive dagbog i Auschwitz giver Ana?	
Hvilke grunde var de vigtigste for Ana? Hvad fortæller det om forholdene i Auschwitz?	
Hvilke udfordringer havde hun med at føre dagbog?	

Zalman Gradowski (f. 1910 – d. 7. oktober 1944) var polsk-jødisk fange i kz-lejren Auschwitz. Ved ankomsten til lejren i december 1942 mistede han hele sin familie. Zalman blev i stedet udvalgt til at arbejde som Sonderkommando. Et arbejde i lejrens gaskamre og krematorier, hvor han på dagligt var vidne til massedrab.

Under sit ophold i lejren førte Zalman i hemmelighed dagbog. Han begravede den i lejren i en flaske foran krematorierne.

Zalman Gradoeski's dagbogsnotat fra 6. september 1944

"Kære finder, gennemgå og søg hvert eneste sted på denne grund.

Begravet her er dusinvis af dokumenter udover mine, der kaster lys på alt, hvad der er foregået her.

For vores vedkommende har vi mistet ethvert håb om at nå dagen, hvor vi bliver befriet.

Fremtiden vil dømme os på baggrund af beviserne her. Må verden bare forstå en dråbe af denne tragiske verden, som vi har levet i. [...].

Jeg videregiver kun en lille del af det, der skete i Auschwitz' helvede til jer.

Det er op til jer at forstå virkeligheden.

Jeg har skrevet en hel del udover dette. Jeg er sikker på, at du vil støde på disse rester, og fra dem vil du være i stand til at konstruere et billede af, hvordan vores folk blev myrdet.

På denne måde håber jeg at udødeliggøre de kære, elskede navne på dem, for hvem jeg i øjeblikket ikke engang kan bruge en tåre!

For jeg lever i et inferno af død, hvor det er umuligt at måle mine store tab."⁴¹

Hvorfor tror I, at Zalman begravede sin dagbog i en flaske?	
Hvem henvender Zalman sig til?	
Regner Zalman selv med at overleve?	
Hvad vil Zalman gerne fortælle og hvorfor?	

At hjælpe mennesker i nød var at gøre modstand

Kontekst

I det besatte Europa var jødernes livsforhold, fremtidsudsigter og muligheder for at slippe ud af nazisternes magt stærkt begrænsede. Jøder i hele Europa var mennesker i alvorlig nød og i stor fare for at miste deres liv, identitet og menneskelige værdighed.

De jødiske samfund var på forskellige måder optaget af, hvordan de bedst muligt kunne afbøde de værste effekter af tyskernes jødepolitik og hjælpe folk i nød. I ghettoerne forsøgte man f.eks. at lave suppekøkkener til de fattigste beboere og etablere alderdomshjem til gamle og svagelige jøder. Men nazisterne lavede bevidst et system i ghettoerne og i kz-lejrene, hvor jødernes interne sammenhold blev udfordret. Ghettoerne fik f.eks. alt for lidt mad i forhold til de mange mennesker, der boede der. Her gav nazisterne udvalgte jøder særlige rettigheder og mere mad, hvis de ville hjælpe til med, at ghettoens beboere overholdt de nazistiske regler. I kz-lejrene beholdt visse jødiske fanger livet, hvis de hjalp det nazistiske lejrpersonale med de daglige ankomster af jøder, med at sortere deres bagage og med at brænde ligene fra gaskamrene.

De ekstreme forhold og dystre fremtidsudsigter, som mange jøder levede under, betød, at forestillingen om, hvad det vil sige at hjælpe et menneske i nød, også blev påvirket. At hjælpe kunne f.eks. være et spørgsmål om at tilbyde hjælp til selvmord. Eller at råde folk til at lyve om deres alder og fysiske form, fordi tyskerne gerne ville holde liv lidt længere i folk, der kunne arbejde. Hjælp og råd, der forsøgte at kæmpe imod nazisternes planer.

Eva Heyman (f. 1931 - d. 1944) var ungarsk jøde og voksede op hos sine bedsteforældre i byen Nagyvárád. I maj 1944 blev Eva, Evas mor Agi og hendes bedsteforældre sat i en ghetto. I oktober 1944 blev hun sendt til Auschwitz og myrdet.

Under opholdet i ghettoen førte Eva dagbog. En dagbog, hun havde fået i sin 13-års fødselsdagsgave. En dag i ghettoen overhørte Eva sin mor og bedsteforældre tale om muligheden for at begå selvmord.

Eva Heymans dagbogsfortegnelser, 18. maj 1944

"Jeg kunne ikke sove, og jeg overhørte alt, hvad de voksne talte om. [...]"

Bedstefar sagde, at her i ghettoen ønskede mange mennesker at begå selvmord.

Der er gift nok i ghettoapoteket, og bedstefar har givet det til nogle ældre mennesker, der beder om det.

Bedstefar tilføjede, at han ønskede at tage noget cyanid (gift) selv og give lidt til bedstemor også.

Da Agi hørte det, begyndte hun at græde.

Stadig grædende kunne jeg høre hende kravle over madrassen til bedstefar og sige: "Tålmodighed far. Dette kan ikke blive ved for evigt."⁴²

<p>Hvorfor tror I, at der var mange mennesker i ghettoen, der ønskede at begå selvmord?</p>	
<p>Hvad fortæller det om forholdene i ghettoen og dens beboeres fremtidsforventninger?</p>	
<p>Synes I, at ghettoapoteket hjalp folk ved at udlevere gift?</p>	
<p>Hvorfor græd Agi, og hvordan tror I, at det har været for Eva at overhøre?</p>	

Shimon Hoberband (f. 1909, d. 1980) var rabbiner i ghettoen i Warszawa. Som religiøs leder skulle Shimon trøste og hjælpe sin menighed, der havde mange forskellige problemer og spørgsmål. Shimon skulle bl.a. forholde sig til, om han, forholdene taget i betragtning, stadig ville foretage jødiske bryllupper.

Rabbineren Shimon Hoberband om jødiske bryllupper under Holocaust

"Mange bryllupper, der ellers ville have blevet udsat pga. indsigelser fra forældrenes side, blev gennemført under krigen.

Stigningen i indgåede ægteskaber skyldtes også forholdene; at mange mænd mistede deres hustruer og omvendt.

De fleste bryllupper fandt sted under opholdet i ghettoerne.

Disse bryllupper var intet andet end officielle begivenheder uden skygge af glæde.

Bryllupsfester blev kun afholdt sjældent."⁴³

Hvorfor blev der gennemført mange bryllupper under krigen?	
Hvorfor tror I, at Shimon beskriver bryllupperne som begivenheder uden skygge af glæde?	
Kan I finde på et argument for, at bryllupper kunne bidrage til den enkeltes modstandskraft og det jødiske folks overlevelse?	

Yehoshua Moshe Aaronson (f. 1910 – d. 1993) var rabbiner i ghettoen i Warszawa. Som religiøs leder skulle Yehoshua trøste og hjælpe sin menighed, der havde mange forskellige problemer og spørgsmål. Yehoshua skulle bl.a. forholde sig til, om han, forholdene taget i betragtning, stadig ville foretage jødiske bryllupper.

Rabbineren Yehoshua M. Aaronson om jødiske bryllupper under Holocaust

"Er det i orden at arrangere bryllupper, og at gifte sig med kvinder under den forfærdelige krig og ødelæggelsen af det jødiske folk?"

I tilstedeværelse af vigtige rabbinere i Warszawa i 1940, udtrykte jeg min ydmyge mening om, at vi ikke skulle arrangere bryllupper, fordi det ville medføre for meget smerte.

Tænk på de gifte kvinder, hvis mænds skæbne var ukendt – hvad var kvinderne så?

De var ikke enker eller fraskilte, hvorfor de ikke ville kunne få lov til at gifte sig igen, en umådelig svær situation at sidde i.

Hvis kvinderne i stedet er enlige, kan de gemme sig.

Selv i arbejdslejrene kan de håbe på overlevelse, hvis de ikke er gifte eller gravide."⁴⁴

Hvorfor ville Yehoshua ikke arrangere bryllupper under Holocaust?	
Hvad fortæller det om forholdene for jøderne?	
Synes I, at Yehoshua har ret? Er det sårbart og farligt for jøder at gifte sig og stifte familie under Holocaust?	

Iboja Wandall-Holm (f. 1923) var slovakisk jøde. Hun flygtede med sin lillesøster til Ungarn i marts 1942. De blev senere fanget og i marts 1944 deporteret til kz-lejren Auschwitz. Iboja overlevede Holocaust og skrev siden sine erindringer.

Ved ankomsten til Auschwitz blev de passagerer, der ikke var døde under togtransporten, gennet ud og delt op i arbejdsduelige og ikke-arbejdsduelige jøder. De ikke-arbejdsduelige jøder, f.eks. børn og gamle, blev gasset umiddelbart efter ankomst. Det var tyske SS-officerer og -læger, der stod for udvælgelsen. Der var også jødiske fanger fra lejren til stede. Det var dog strengt forbudt for de jødiske fanger at afsløre for togpassagererne, hvad der ventede dem. Alligevel forsøgte flere at hjælpe de nyankomne.

Iboja Wandall-Holms erindring af ankomsten til Auschwitz

"Vi skal stille op i rækker. [...]"

– De der er trætte og søvnige, de gamle og ældre og mødre med børn, må gerne køre med i bil. Vær så god, stig op på vognene. Vær ikke bange. I skal nok alle sammen møde hinanden igen, siger en SS-officer med afmålt høflighed. [...]"

*En mand i fangedragt siger lavmælt, indtrængende:
– Skynd jer at give børnene til de gamle. Giv børnene til de gamle!"*

Forskrækket, uforstående, trykker mødrene deres børn tættere ind til sig.

Vi fire unge piger, Lila, Vera, Truda og jeg har – måske ved en slags telepati – aftalt med os selv, at det nok er bedst at virke raske og arbejdsføre. Vi lader være med at stige op på lastbilerne.

Og så marcherer vi gennem en port af smedjernen.

I den øverste bue står der: "Arbeit macht frei."⁴⁵

Hvad er det for en situation, som Iboja beskriver?	
Hvad siger manden i fangedragten til pigerne og hvorfor?	
Sammenhold Ibojas beretning med rabbineren Yehoshua Aaronsons holdning til bryllupper. Hvilken sammenhæng er der?	

Iboja Wandall-Holm (f. 1923) var en slovakisk jøde, som blev deporteret til kz-lejren Auschwitz i marts 1944. Her opholdt hun sig i et år, hvor hun som fange oplevede lejrens hverdag med masse mord. En grotesk hverdag, hvor den hjælp, fangerne gav hinanden, også var påvirket af lejrens brutalitet.

Iboja overlevede Holocaust og skrev siden sine erindringer.

Iboja Wandall-Holms erindring om livet som fange i Auschwitz

"I lejren lærte jeg, at en hvilken som helst tro sammen med intuition, held og selvopretholdelsesdrift plus sammenhold var det, som hjalp dig til at overleve under dødens latente trussel.

Oftentimes var hjælpen tilpasset forholdenes absurditet.

Det er i hvert fald ikke nogen normal situation at skulle holde fast i en ung mor, der i rækken af kvinder på vej til gaskammeret opdager sin mor, som bærer hendes to år gamle barn i armene.

Den unge mor græder, råber og skriger: "Jeg vil dø, lad mig dø" og løber med udstrakte arme hen mod jernbaneskinnerne og rampen lige i armene på SS-mændene, og vi omklammer hende, holder hende med magt tilbage og siger indtrængende;

"Du skal leve, du skal leve!"⁴⁶

Hvad tænker I, at Iboja mener med, at hjælpen var tilpasset forholdenes absurditet?	
Hjælp Iboja og de andre fanger den unge mor?	
Hvad fortæller det om forholdene i Auschwitz?	

Elie Wiesel (f. 1928, d. 2016) var rumænsk jøde fra byen Sighet. Han og familien blev sammen med resten af den jødiske menighed i byen deporteret til Auschwitz i 1944.

Ved ankomsten til Auschwitz blev de passagerer, der ikke var døde under togtransporten, gennet ud og delt op i arbejdsduelige og ikke-arbejdsduelige jøder. De ikke-arbejdsduelige jøder, f.eks. børn og gamle, blev gasset umiddelbart efter ankomst. Det var tyske SS-officerer og -læger, der stod for udvælgelsen. Der var dog også jødiske fanger fra lejren til stede. Det var strengt forbudt for de jødiske fanger at afsløre for de nyankomne, hvad der ventede dem. Alligevel forsøgte flere at hjælpe dem.

Elies mor og lillesøster blev gasset ved ankomst, faderen og Elie kom i stedet i køen med arbejdsduelige jøder. Elie overlevede som den eneste i familien og skrev senere sine erindringer.

Elie Wiesels erindring af ankomsten til Auschwitz

*"Min hånd hagede sig fast i min fars arm.
En eneste tanke: ikke komme bort fra ham.
kke blive alene.*

SS-officererne befalede:

>> Fem i hvert geled <<

Stor tumult. Vi måtte endelig blive sammen.

>> Halløj knægt, hvor gammel er du? <<

*Det var en fange, der udspurgte mig.
Jeg kunne ikke se hans ansigt, men stemmen
var træt og varm.*

>> Ikke fyldt femten <<

>> Nej. Atten. <<

>> Nej, jeg er ikke, << vedblev jeg. [...]

>> Fjols. Hør efter, hvad jeg siger. <<

Så spurgte han min far, som svarede:

>> Halvtreds år. <<

*>> Nej, ikke halvtreds år. Fyrre.
Kan De så forstå det? Atten og fyrre. <<*

Han forsvandt i mørket."⁴⁷

Hvad er det for en situation, Elie beskriver?

Hvad sagde fangen til Elie og hans far og hvorfor?

Tror I, at Elie og faderen gjorde, hvad fangen rådede dem til?

At stå med tomme hænder imod morderne – var at gøre modstand

Kontekst

I slutningen af 1941 besluttede den nazistiske ledelse 'Den endelige løsning på det jødiske spørgsmål'; nemlig at udrydde alle Europas jøder. Herefter forringede nazisterne de barske forhold i ghettoerne og intensiverede masseskydningerne af jøder. De var allerede begyndt i sommeren 1941, da Tyskland angreb Sovjetunionen. Samtidig oprettede nazisterne dødslejre. De var kz-lejre, som var særligt indrettede til at myrde jøder i stort antal i gaskamre, hvor tusindvis af jøder kunne myrdes ad gangen.

Selvom nazisterne under Holocaust forsøgte at holde drabene hemmelige for omverdenen, hørte en del jøder alligevel rygterne, og de havde en ide om, hvad der ventede dem. Dertil kom, at der var dødsstraf for en lang række regelbrud inden for ghettoerne og kz-lejrene. Blev man taget i en forbudt handling, vidste man godt, at man skulle dø. I ghettoerne og lejrene var offentlige hængninger SS-personalets foretrukne måde at statuere et eksempel på overfor de jødiske beboere og fanger ved at tvinge dem til at se henrettelserne.

Døden var således allestedsnærværende for Europas jøder, og for mange jøder var det ikke længere et spørgsmål om, om de skulle dø, men hvordan de skulle dø. Under så desperate forhold blev jøder tvunget til at forholde sig til deres egen nærtstående død. 'At stå med tomme hænder imod morderne' var udtryk for, at de jødiske ofre prøvede at fastholde deres civile og menneskelige værdighed til sidste åndedrag. At de blev myrdet ubevæbnede af tungt bevæbnede soldater. Og at jøder, selv i deres dødsøjeblik, nogle gange havde overskud til selv at bestemme en lille smule over deres egen død.

Anne Frank (f. 1929, d. 1945) og hendes familie gemte sig i et baghus i Amsterdam fra juni 1942 til 4. august 1944. De hørte tidligt rygter omkring lejrene i øst fra den illegale britiske radio. Også familiens hollandske hjælper, Miep Gies, kunne berette om forholdene for de hollandske jøder i opsamlingslejren Westerbork.

Under hele opholdet i skjul førte Anne Frank en dagbog, som hun kaldte for Kitty. 4. august 1944 blev familien Frank opdaget. Familien blev arresteret og sendt til Westerbork og senere til Auschwitz.

Anne Frank, dagbogsnotat, 9. oktober 1942

"Kære Kitty!

I dag har jeg kun ubehagelige og nedslående ting at berette om.

Vores mange jødiske bekendte bliver taget gruppevis. Gestapo behandler sandelig ikke disse mennesker blidt, de bliver simpelthen transporteret til Westerbork, den store jødelejr i Drenthe, i kvægtransportvogne.

Miep har fortalt om en, der er flygtet fra Westerbork.

Westerbork må være forfærdelig. De, der er der, får næsten ikke noget at spise, endsige at drikke. Der er kun vand en time om dagen, og et wc til et par tusind mennesker. Alle sover mellem hinanden, mænd og kvinder, og mange kvinder og børn får håret klippet af.

Det er næsten umuligt at flygte. Folk er brændemærket med deres afklippede hår, og mange også ved deres jødiske udseende.

Hvis det er slemt i Holland, hvordan må det så ikke være i de fjerne og barbariske egne, hvor de bliver sendt hen?

Vi antager, at de fleste bliver myrdet.

Den engelske radio beretter om gaskamre, måske er det også den hurtigste metode til at tage livet af folk på. Jeg er helt ude af mig selv."⁴⁸

<p>Hvorfor var Anne Frank ude af sig selv?</p>	
<p>Hvor fik Anne Frank og hendes familie sine informationer fra? Hvordan tror I, at det har været for dem at leve i skjul og få de oplysninger?</p>	
<p>Ud fra det, I ved om Holocaust, hvor præcise oplysninger havde Anne Frank så i oktober 1943?</p>	

Halina Birenbaum (f. 1929) var polsk jøde. Hun boede i Warszawa, da Polen blev besat af Tyskland i 1939. Herefter blev Halina og hendes familie tvunget til at bo i ghettoen i Warszawa. I sommeren 1942 ville de tyske myndigheder nedlægge ghettoen, og begyndte at sende dens indbyggere mod udryddelseslejrene. Det foregik ved dagligt at sende 6-7.000 jøder afsted fra ghettoens lasteplads, hvor togvogne blev fyldt op og kørt afsted mod lejrene.

Halina og hendes forældre blev sendt til udryddelseslejren Majdanek. Halinas forældre blev myrdet, men hun overlevede og skrev sidenhen sine erindringer.

Halina Birenbaums erindring af deportationen fra ghettoen til Majdanek

"Da så vi nazisterne placere et maskingevær på midten af lastepladsen.

Det pegede mod den tætpakkede mængde mennesker, der svarede med en angstfyldt mumlen.

Men selvom alle indså, hvad der foregik, turde ingen råbe eller bryde ud i hulken. Stilheden sejrede, svær og tung af spændinger.

Vi omfavnede hinanden – min mor, min far, Hilek (hendes bror) og jeg.

Vi så på hinanden, på den måde folk ser for sidste gang ... for at tage billedet af elskede ansigter med os, før vi bevægede os ind i fuldstændigt mørke.

Alt andet, alt vi havde levet for og kæmpet for indtil nu, mistede sin mening.

Min far var halvt bevidstløs, min mor – som altid – afklaret.

Hun smilede endda til mig. "Vær ikke bange", hviskede hun i mit øre, "alle må dø på et tidspunkt, vi dør kun en gang ... og vi skal dø sammen, så vær ikke bange, det vil ikke være så forfærdeligt."⁴⁹

<p>Hvordan fik nazisterne jøderne til at gå op i togvognene fra lastepladsen?</p>	
<p>Hvad tror I, at jøderne på lastepladsen forestillede sig skulle ske nu? Hvad fortæller det om deportationerne fra ghettoen i Warszawa?</p>	
<p>Hvordan reagerede Halinas familie og hvorfor?</p>	

Hermann Friedrich Graebe (f. 1900, d. 1986) var tysk ingeniør i et byggefirma i Dubno, Ukraine, da han 5. oktober 1942 blev vidne til masseskydninger af Dubnos jøder.

I 1947 vidnede Hermann i Einsatzgruppen-processen retssagerne mod de tyske soldater, der havde myrdet Dubnos jøder. Efter retssagen valgte Hermann at flytte til USA, fordi mange tyskere syntes, at han havde opført sig illoyalt ved at vidne mod andre tyskere.

Hermann Graebes vidnesbyrd om masseskydninger i Dubno, oktober 1942

"Min værkfører og jeg gik direkte til jordgravene. Ingen lagde mærke til os.

Nu hørte jeg riffelskud hurtigt efter hinanden bag en af jordvoldene.

De mennesker, der var steget af lastbilerne - mænd, kvinder og børn i alle aldre - måtte klæde sig af efter ordre fra en SS-mand, der holdt en ridepisk.

De måtte lægge deres tøj på faste steder, sorteret efter sko, overtøj og undertøj. Jeg så dynger af sko på omkring 800 til 1000 par, store bunker af undertøj og tøj.

Uden at skrike eller græde stod disse mennesker afklædte. De stod rundt omkring i familiegrupper, kyskede hinanden, sagde farvel og ventede på et tegn fra en anden SS-mand, der stod nær jordvolden, også med en pisk i hånden.

I løbet af de 15 minutter jeg stod der, hørte jeg ingen klage eller bøn om barmhjertighed.

Jeg så en familie på omkring 8 personer, en mand og en kvinde begge på omkring 50 år, med deres børn på omkring 20 til 24 år.

En gammel kvinde med snehvidt hår holdt et 1-årigt barn i sine arme og sang for det og kildede det. Barnet jublede af fryd, mens dets far og mor så til med tårer i øjnene.

Faderen holdt sin tiårige søn i hånden og talte blidt til ham, mens drengen kæmpede mod gråden. Så pegede faderen op mod himlen, strøg drengen over håret og forklarede ham et eller andet."¹⁵⁰

<p>Hvad er det, Herman er vidne til? Hvad kan Hermanns vidnesbyrd give jer et indblik i?</p>	
<p>Hermann oplevede ikke nogen af de ventende jøder bede om barmhjertighed – hvorfor tror I ikke, at han gjorde det?</p>	
<p>Familien, som Hermann beskrev, gør nogle ting, mens de venter på at blive skudt. Hvorfor tror I, at de opfører sig sådan, og hvad tænker I om det?</p>	
<p>Herman flyttede til USA, efter han havde vidnet om massedrabene efter krigen, fordi andre tyskere syntes, han opførte sig illoyalt, Hvad tænker I om det?</p>	

Edward Galinski, kaldet Edek, var politisk polsk fange i kz-lejren Auschwitz. Under opholdet blev han forelsket i den jødiske medfange, Mala Zimetbaum, som han havde mødt i lejrens kvindeafdeling, hvor han arbejdede som smed. De blev kærestere, og den 24. juni 1944 lykkedes det parret, som nogle af de eneste, at flygte fra Auschwitz.

Den 6. juli 1944 blev parret dog pågrebet i en lille by tæt på grænsen til Slovakiet og ført tilbage til Auschwitz. Her blev de begge dødsdømt. Medfangeren Wieslaw Kielars beskrev senere henrettelsen af Edward Galinski.

Wieslaw Kielars erindring om Edward Galinskis henrettelse

"Edek gik modigt op på taburetten og stillede sig under galgerebet, så løkken rørte ved hans hoved.

Der blev kommanderet "Giv agt!" og efter et øjeblik stilled en SS-mand frem. Han tog en seddel frem og begyndte at læse dommen op på tysk.

I det samme stak Edek, der stod på taburetten, hovedet ind i løkken, satte af med fødderne, og et øjeblik efter hang han i rebet.

Han holdt sit ord! Han ville ikke falde levende i hænderne på bødlen.

Men SS'erne fandt sig ikke i sådan en demonstration. De begyndte at råbe og skrig og [...] greb fat om livet på Edek og anbragte ham igen på taburetten og løsede løkken.

Tyskeren læste dommen færdig på tysk. [...]

Han læste hurtigt og utydeligt. Han havde fart på.

Edek ventede til han var færdig. Da der blev et øjeblik tavshed, råbte han højt "Leve Polen!"⁵¹

Medfangeren Arlette Andersen, fransk jøde, overværede henrettelsen af Mala Zimetbaum i kvindelejren i Auschwitz.

Arlette Andersens beskrivelse af Malas henrettelse

"En aften efter arbejde blev vi samlet, og vi skulle overvære Malas henrettelse.

Mala skulle hænges.

Men det lykkedes Mala at gøre sig fri og give lejrchefen en lussing, og hun forsøgte at tage noget skarpt hun havde i håret. Det var sikkert et barberblad.

Hun ville skære sin pulsåre over, men hun blev stoppet, for Mala skulle ikke have så blid en død.

Hun blev ført bort, og nogle dage senere fik vi at vide, at hun var blevet brændt levende i krematoriet."⁵²

<p>I Auschwitz foregik der mange daglige drab på fangerne. Hvad er det ved Edeks og Malas henrettelser, som var usædvanligt?</p>	
<p>Hvorfor tror I, at Edek og Mala gjorde, som de gjorde?</p>	
<p>Hvilken effekt tror I, Edeks og Malas opførsel havde for lejrpersonalet og de andre fanger?</p>	

Thomas Geve var en tysk-jødisk dreng (f. 1929), der i oktober 1943 ankom til kz-lejren Auschwitz med sin mor. Thomas løj sig ældre, end han var. Derved undgik han at blive gasset ved ankomst. I stedet blev Thomas en del af et murersjak i Auschwitz, hvor han, via sit arbejde, kom vidt omkring i den enorme kz-lejr.

Thomas overlevede Holocaust. I 1956 blev hans erindringer udgivet.

Thomas Geves erindring af en offentlig massehængning af fanger

"For at skræmme fangerne arrangerede SS på et tidspunkt en massehængning af 12 polakker.

Planen mislykkede dog og udviklede sig i stedet til en uforudset demonstration af trods.

Efter appel (fangeoptælling) var det meningen, at vi skulle gå forbi galgerne og se ligene, men vi var sultne, trætte og ikke i humør til luner.

Det var næsten mørkt, da de første fangerækker modtog ordrer om at dreje til venstre.

Men til vores overraskelse, så nægtede de.

Samtidig blev de bagvedstående fanger utålmodige og skyndte sig hjem mod deres barakker. Og da resten fulgte efter, var SS'ernes show overstået, stjålet fra dem, for første gang af os selv."⁵³

Hvad er det, Thomas beskriver her?

Hvad fortæller det om den magt, SS har i lejren?

Thomas Geve tegnede i øvrigt sine oplevelser i Auschwitz. I linket her, kan I se hans tegninger. Det billede der på hedder 'Kultur' viser massehængningen af de 12 polakker: [Tegninger – Thomas Geve](#)

I 1952 fandt man i ruinerne ved et af de tidligere krematorier i Auschwitz et brev, som var skrevet af et anonymt medlem af lejrens Sonderkommando. Et arbejde i lejrens gaskamre og krematorier, hvor Sonderkommandoens arbejdere på daglig basis blev vidne til massedrab.

I brevet beskriver den anonyme Sonderkommando bl.a. ankomsten af jøder fra Vittel i Frankrig i påsken 1944. Blandt de nyankomne jøder, der skulle gasses, var bl.a. rabbineren Mosze Friedman. Den anonyme kilde beskriver følgende om Mosze og de andre franske jøders sidste øjeblikke:

Anonymt brev fra en Sonderkommando om gasningen af Vittels jøder, 1944

"Mosze afklædte sig sammen med de andre.

Pludselig kom en højtstående tysk officer forbi. Rabbineren gik hen til officeren, tog fat i hans uniform og sagde på tysk:

>> I forbandede, grusomme mordere af menneskeheden, tro ikke et øjeblik at I vil have succes med udryddelsen af vores nation. Den jødiske nation vil leve for evigt og vil ikke forsvinde fra jordens overflade. Og jer, forbryderiske mordere, I kommer til at betale dyrt for hver uskyldig jøde I dræber. [...] Vores blod vil ikke finde hvile, før ødelæggelsens flammende vrede oversvømmer jeres nation og udrenser jeres onde blod! <<

Han udtalte disse ord med en løves stemme og kraft. Herefter tog han sin hat på og råbte med ildhu:

>> Shema Israel! << (Shema Israel er starten af den jødiske trosbekendelse)

Og så råbte de andre også >> Shema Israel! << og en ekstremt religiøs stemning gennemstrømmede folk.

Dette var et dybt bevægende øjeblik og det bekræftede den jødiske tros spirituelle kraft."⁵⁴

<p>Hvilken situation beskriver den anonyme Sonderkommando i kilden?</p>	
<p>Hvorfor tror I, at det har gjort indtryk på Sonderkommandoarbejderen?</p>	
<p>Hvem tror I, at Sonderkommandoen skriver til, og hvad ville han opnå med sit brev? Hvordan kan det påvirke den måde, han beskriver situationen?</p>	

Selvom alle uarbejdsdygtige jøder ved ankomst til kz-lejren Auschwitz i hovedreglen blev gasset, valgte lejrledelsen dog over en periode fra september 1943 til juli 1944 at genhuse omkring 18.000 jøder i en såkaldt 'familielejr' i Auschwitz. De kom fra transitlejren Theresienstadt i Tjecoslovakiet.

I familielejren nød jøderne langt bedre forhold end resten af lejrens jødiske fanger, da lejrledelsen brugte familielejren til propaganda for at vise, at der ikke skete noget med jøder i Auschwitz. Det varede dog ikke længe, før jøderne i familielejren blev bevidste om, hvad der ellers foregik i Auschwitz.

Den 8. marts 1944 blev 3791 jøder fra familielejren vækket om natten og ført til gaskammeret. Filip Müller, en overlevende jødisk Sonderkommando-arbejder, var på arbejde den nat. Han fortalte sidenhen om gasningen til den franske filminstruktør Claude Lanzmann.

Filip Müllers beskrivelse af gasning af familielejren

"Denne nat var jeg i krematorium II.

Knap nok var menneskene stået af lastbilerne, før de blev belyst med projektører og skulle gennem en mørk korridor, indtil trapperne, der var belyst, som jo ..., som jo mandede ud i afklædningsrummet, der måtte de løbe igennem. [...]

De blev slået, dem der ikke kunne holde trit, blev slået, blev altså slået lige indtil døden. Altså af SS. ...

Altså, der blev anvendt en helt ekstraordinær vold mod disse mennesker. [...]

Under disse omstændigheder kom det altså til usædvanlig vold. De skreg, græd og klamrede sig til hinanden.

De ... disse mennesker blev nu tvunget til at klæde sig af. Nogle klædte sig af, men kun en ... ja, en helt lille gruppe. Flertallet, de fulgte ikke Nægtede at adlyde ordren.

Og pludselig hørte jeg, hvordan et kor begyndte ... begyndte, altså hvordan et kor begyndte at synge.

En syngen højt bredte sig i omklædningsrummet, og så begyndte det at lyde. De sang den tjekkiske nationalsang og Hatikwa.^f

Det berørte mig dybt^{f55}

<p>Hvorfor tror I, at SS skulle anvende en helt ekstraordinær vold mod disse mennesker?</p>	
<p>Jøderne vidste, at de skulle dø i gaskammeret, og alligevel valgte nogle af dem at synge. Hvorfor tror I, at de gjorde det?</p>	
<p>Filip bliver meget påvirket af at genfortælle gasningen af familiebarakken. Hvorfor tror I, at han bliver det?</p>	

^f Hatikva var en populær og udbredt jødisk sang, der betød Håb og hvis tema var længslen efter genforeningen mellem det jødiske folk og Israel. I dag er hatikva staten Israels nationalsang. I kan høre sangen her: [Ship Full of Holocaust Survivors Sing Hatikva in 1945 - YouTube](#)

At gøre oprør i dødslejrene – var at gøre modstand

Kontekst

I slutningen af 1941 besluttede den nazistiske ledelse, at Europas jøder skulle udryddes. Herefter intensiverede nazisterne masseskydningerne af jøder, som fra sommeren 1941 var foregået bag fronten i den tyske invasion af Sovjetunionen. Samtidig oprettede nazisterne dødslejre. Det var kz-lejre særligt indrettet til at myrde jøder i stort omfang.

Den største af disse dødslejre var Auschwitz. Nogle af disse lejre var dog kombinerede døds- og arbejdslejre, f.eks. Majdanek og Auschwitz, hvor nazisterne først kunne udnytte jødisk slavearbejdskraft, før de myrdede dem. Størstedelen af de jøder, der ankom til disse lejre, blev dog myrdet umiddelbart efter ankomsten i lejrenes store gaskamre, hvor tusindvis af mennesker kunne gasses ad gangen.

Jøder, der blev udvalgt til slavearbejde i dødslejrene, fik hurtigt viden om det daglige massemord. Samtidig var vilkårene for de jødiske kz-fanger så ekstreme, at bare det at holde sig selv i live, eller at fastholde sin egen menneskelighed og identitet, var en daglig kamp. Alligevel lykkedes det i enkelte tilfælde fanger i udryddelseslejrene Treblinka, Sobibor og Auschwitz at gøre oprør. De fanger, der havde mulighed for at gøre oprør, tilhørte en bestemt type fanger. Det var fanger, der af forskellige grunde havde bedre leveforhold end de andre. Ofte havde de opholdt sig i lejrene i længere tid, og de havde derfor indblik i lejrenes daglige drift. Med deres kendskab til lejrenes daglige produktion af massedrab gjorde disse fanger sig ingen forhåbninger om at overleve et oprør. Alligevel fandt flere oprør sted.

Primo Levi var italiensk jøde, f. 1919. I december 1943 blev han arresteret og sendt til Auschwitz. Da Primo Levi var uddannet kemiker, blev han opfattet som en arbejdsduelig jøde og optaget i en særlig enhed på en gummifabrik i Auschwitz.

Lige efter befrielsen gik Primo i gang med at nedskrive sine oplevelser fra Auschwitz, hvilket blev til bogen 'Hvis dette er et menneske', der udkom i 1946. Primo gav også sidenhen flere interviews om sine oplevelser i Auschwitz. I 1987 begik Primo Levi selvmord.

Interview fra 1986 med Primo Levi om betydningen af modstand i Auschwitz

"Den unge generation af israelskfødte jøder kritiserer den foregående generation for at have ladet sig nedslagte uden at gøre modstand.

Det er kun delvist rigtigt.

Efter min mening er denne påstand først og fremmest dybt uhistorisk.

Jeg, som har været i Auschwitz, kan godt fortælle, at modstand, sådan som vi forstår ordet i dag, dvs. væbnet modstand, var totalt udelukket i Auschwitz.

At gøre modstand betød i Auschwitz at overleve."⁵⁶

Hvad er Primo Levis pointe her?

Hvad tror I, at Primo Levi mener med, at det at overleve i Auschwitz var at gøre modstand?

Sholomo Venezia (f. 1923, d. 2012) var græsk-italiensk jøde, og blev i 1944 deporteret til Auschwitz, hvor han blev del af Sonderkommandoen. Et arbejde i lejrens gaskamre og krematorier, hvor han dagligt blev vidne til massedrab. I foråret 1944 begyndte Sonderkommandoen at planlægge et væbnet oprør i Auschwitz.

Sholomo var en af de ganske få overlevende fra oprøret i Auschwitz, og han udgav senere sine erindringer om arbejdet som sonderkommando.

Sholomo Venezia erindrer forberedelserne til oprøret i Auschwitz

"Selv var jeg for ung og for ny i gruppen til at blive indviet i forberedelserne. Som de fleste andre mænd i Sonderkommandoet, blev jeg først sat ind i sagerne i sidste øjeblik.

Jeg opdagede intet.

Alt blev holdt hemmeligt for at undgå, at en af de mere svage af os skulle fortælle det hele til tyskerne i håb om at redde sit eget skind.

Forberedelserne foregik i det skjulte, og kapoerne stolede kun på folk, der havde været der længe.

Først to dage før oprøret brød ud, blev det tydeligt, at der var noget under opsejling, men ingen turde tale åbent om det."⁵⁷

Hvad var under forberedelse, og hvorfor bliver det holdt hemmeligt?	
Hvad har det krævet at udføre?	
Hvad var risikoen ved at gøre det? Hvad var risikoen ved ikke at gøre det?	

Filip Müller (f. 1922, d. 2013) var en slovakisk jøde, der i 1942 blev deporteret til Auschwitz, hvor han blev del af Sonderkommandoen. Et arbejde i lejrens gaskamre og krematorier, hvor han på daglig basis blev vidne til massedrab.

Filip deltog i Sonderkommandoens væbnede opstand i september 1944. Han var en af de få, der overlevede. Han udgav senere sine erindringer.

Filip Müllers erindring om Sonderkommandoens oprør i Auschwitz

"Alle forberedelser til virkeliggørelse af det udbrudsforsøg var truffet, og hver enkelt var blevet gjort nøje fortrolig med sine opgaver.

Alle de våben, der befandt sig i vores hænder, var klar.

Der var også blevet organiseret dynamit fra ammunitionsfabrikken Union i Auschwitz.

Næppe én af os lå under for illusionen om, at den store masse ville kunne redde sig.

Tværtimod, de fleste var klar over, at nok kun få ville overleve den forestående kamp. [...]

Da SS-vagtposterne kom gående, haglede der pludselig fra rækken af fanger en byge af sten mod SS-folkene.

Nogle blev såret og overmandet, andre lykkedes det at stikke af og drage deres våben, for at skyde vildt mod fangerne.

I mellemtiden var krematorium 4 sat i brand."⁵⁸

Hvilket job varetog Filip og de andre fanger, der planlagde oprøret?

Hvorfor tror I, at det netop var den gruppe, der planlagde og gennemførte et oprør?

Hvorfor tror I, at fangerne satte et af lejrens krematorier i brand?

Hvis ingen af dem troede på, at de ville overleve, hvorfor tror I så, at de gjorde oprør alligevel?

Sofia Kasaki-Beech var polsk fange i kvindeafdelingen i Auschwitz. I sine erindringer beskriver hun, hvordan rygterne om opstanden nåede kvindeafdelingen i lejren i september 1944.

Sofia Kasaki-Beechs erindringer om oprøret i Auschwitz

"Omkring frokosttid hørte vi pludselig høje råb fra mændene. Russeren Ziva bragede ind i vores barak og råbte "Krematoriet brænder!"

SS-mænd omringede hurtigt barakken og forbød os at gå udenfor.

Røg fra det brændende krematorium nåede barakken, men det var en god røg, som gav os nydelse og varslede dommedags ankomst.

Vi kunne høre råb, biler og pistolskud. Så hørte vi nogen synge.

Medlemmerne af Sonderkommandoen sang den hebraiske hymne Hatikva^g med høje stemmer. Lyden af skud ophørte.

De jødiske kvindelige fanger, der hørte sangen, rejste sig og sang med.

SS-mændene råbte, "Stille, stille!" [...].

Pludselig hørtes også skud fra krematorium 2 [...], og ild stod ud af gaskammeret. Øjeblikket efter faldt taget ned.

Det var fantastisk at se, hvordan de bevæbnede SS-mænd løb forvirret rundt og gemte sig for de skud, Sonderkommandoen rettede mod dem."⁵⁹

Hvad er det for en situation, Sofia beskriver?	
Hvad tror I, at Sofia mener med, at det var en god røg, der kom fra krematoriet? Hvilken røg plejede at komme fra krematoriet?	
Hvorfor tror I, at fangerne ødelagde gaskammeret?	
Hvorfor tror I, at de jødiske fanger sang Hatikva?	

^g Hatikva var en populær og udbredt jødisk sang, der betød Håb og hvis tema var længslen efter genforeningen mellem det jødiske folk og Israel. I dag er hatikva staten Israels nationalsang. I kan høre sangen her: [Ship Full of Holocaust Survivors Sing Hatikva in 1945 - YouTube](#)

Stanislaw Kon (f. 1909, d.) var polsk jøde, og blev i 1942 deporteret til udryddelseslejren Treblinka sammen med sin familie. Her blev hans kone og barn myrdet, mens Stanislaw Kon i stedet blev udvalgt til at arbejde med at sortere ofrenes tøj.

2. august 1943 gjorde 800 fanger oprør i Treblinka. Stanislaw var en ud af 70 fanger, der overlevede oprøret og flygtede fra Treblinka. I 1944 afgav han vidnesbyrd i det befriede Lublin om oprøret.

Stanislaw Kons vidnesbyrd om opstanden i Treblinka, 1944

"Præcis klokken fire om eftermiddagen blev der sendt bud til grupperne med ordre om med det samme at komme til garagen for at modtage våben. Rodak er ansvarlig for uddelingen.

Alle, der kommer for at modtage våben, er forpligtet til at sige et kodeord; Død! Til hvilket der svares Liv! Død – Liv!, Død – Liv! – de ivrige beskeder gentages hurtigt, og hænder rækkes ud for at gribe de eftertragtede geværer, pistoler og håndgranater.

På samme tid overfaldes de vigtigste mordere i lejren, telefonlinjerne skæres og vagttårnene antændes.

Kaptajn Zelomir angriber to SS-vagter med en økse og bryder igennem til os. Han overtager kommandoen.

Ved garagen står en tysk panservogn, hvis motor Rodak i god tid har sørget for ikke fungerer. Nu bruger han bilen som læ, fra hvilken han skyder på tyskerne. Hans skud fælder Sturmführer Kurt Meidlar og flere af Hitlers køtere.

Våbenkammeret indtages af Sodovitz' gruppe. Våbnene fordeles blandt kammeraterne. Vi har to hundrede bevæbnede mænd. Resten angriber tyskerne med økser, spader og hakker.

Alle er fulde af hævnfølelser.

Vi erobrer nye våben og maskingeværer.

Rufolf Masaryk er placeret på taget og skyder på de skræmte tyskere. Blandt lyden af skuddene hører vi hans stemme: "Dette er for min kone og mit barn, der aldrig så verden!"¹⁶⁰

<p>Hvilke erfaringer i Treblinka havde de fanger, der gjorde oprør? Hvad var der sket med deres familie og venner?</p>	
<p>Hvad fortæller det om magtforholdet mellem tyskere og jødiske fanger, at fangerne angreb tyskerne med økser, spader og hakker?</p>	
<p>Hvad tror I, at fangerne ville opnå med at gøre oprør?</p>	

Hanna Levy-Hass (1913-2001) blev født i en jødisk familie i Sarajevo i det daværende Jugoslavien. I 1941 invaderede tyske tropper Jugoslavien. Hanna sluttede sig til de kommunistiske partisaner, der kæmpede mod den tyske besættelse.

I 1944 blev hun arresteret af Gestapo, fængslet og senere deporteret til koncentrationslejren Bergen-Belsen. Her lykkedes det hende i hemmelighed at skrive dagbog.

Hanna Levy-Hass' dagbog fra Bergen-Belsen, 18. oktober 1944

"Der er sket et eller andet i den tilstødende afdeling af lejren, som husede polske kvinder.

Det er ikke helt klart, om det er politiske fanger eller jøder. Det lader til, at de gjorde oprør i dag. Det fortæller rygter.

Pludselig fik alle ordre til at vende tilbage til barakkerne.

Arbejderne kom tidligt hjem.

I køkkenerne blev ilden slukket, og personalet sendt væk.

De store porte, som adskilte vores blok fra resten af lejren, blev lukket.

Overalt var der panik.

Vi fandt aldrig ud af, hvordan kvindernes oprør endte.

Imidlertid er det tydeligt, at tyskerne har "genskabt orden" ved hjælp af deres egen metode og begået nye forbrydelser.

Krematoriet kører non-stop, så alle kan se det."⁶¹

Hvad tror Hanna, der er foregået?	
Hvordan har tyskerne genskabt orden?	
Hvad fortæller det om risikoen ved at gøre oprør?	

At rejse sig i ghettoerne – var at gøre modstand

Kontekst

I nogle ghettoer blev der dannet hemmelige, væbnede modstandsgrupper. Det skete på trods af de usle, trange kår og de mange forvirrende og modsatrettede oplysninger om, hvad der udgjorde den bedste strategi til at håndtere tyskernes jødepolitik. Nazisterne vildledte nemlig jøderne i ghettoerne. Gentagne gange forsikrede de jøderne om, at så længe de forholdt sig i ro og arbejdede, som de skulle, ville der ikke ske dem noget. Omvendt ville opstand være en direkte billet til de østlige lejre. De jødiske modstandsgrupper troede dog ikke på de tyske løfter. De tog kampen op, når nazisterne ville tømme ghettoerne og sende indbyggerne til udryddelseslejrene.

Det var en ekstrem ulige kamp, fordi ghettoens beboere i forvejen var udsultede og udmattede, og fordi det både var dyrt og besværligt at smugle våben ind i ghettoerne. Det var farligt at deltage i væbnede opstande. Blev man fanget, risikerede man ikke kun sin egen død, men også sin families død - og sågar, at hele ghettoen blev nedlagt og deporteret.

Muligheden for væbnet opstand var derfor sjældent til stede, og var muligheden der, var valget om væbnet oprør forbundet med svære dilemmaer. Skulle man f.eks. gøre noget, der sandsynligvis ville koste ens eget liv, måske også ens families liv? Eller skulle man gøre noget, der måske gik imod, hvad flertallet af jøder mente, var den bedste strategi til overlevelse? Og var det rimeligt at bruge penge på indsmugling af våben i stedet for mad i en sultende ghetto?

Mark Edelman (f. 1919, d. 2009) var polsk jøde og medlem af den jødiske modstandsbevægelse i Warszawa-ghettoen. Efter tyskerne i september 1942 havde sendt størstedelen af ghettoens beboere til udryddelseslejren Treblinka, var Mark blandt de tilbageværende 60.000 jøder i ghettoen. Her forberedte de sig på modstand, når tyskerne kom tilbage for at sende dem videre.

Da tyskerne i april 1943 ville tømme Warszawa-ghettoen, blev de mødt af væbnet jødisk modstand, der varede i tre uger. Da tyskerne til sidst satte ild til ghettoens bygninger, flygtede Mark gennem kloaksystemet over til den ariske (ikke-jødiske, dvs. den polske) del af Warszawa. Mark overlevede Holocaust og har givet interviews om livet i Warszawa-ghettoen og opstanden i april 1943.

Interviews med Mark Edelberg om opstanden i Warszawa-ghettoen

"Så indsamlede vi våbnene. Vi smuglede dem ind fra den ariske side. [...]"

Hvor meget betalte vi for en pistol?

Mellem 3000 og 15.000. Jo tættere april nærmede sig, jo dyrere; markedet tilpassede sig den øgede efterspørgsel.

Og hvor meget kostede det så at smugle en jøde ud til den ariske side?

Mellem 2000 og 4000. Alle slags priser. Det afhang af, om personen så jødisk ud, om personen talte med accent og af, om det var en mand eller kvinde.

Det betød, at for den samme pris for en pistol, ville det også have været muligt at smugle 1-3 personer ud om måneden.

Hvis du var blevet bedt om at tage stilling; en pistol eller et menneskes liv ... Men sådan et valg blev aldrig formuleret.

Måske var det også for det bedste."⁶²

"Vi vidste godt, at vi ikke havde nogen chance for at vinde.

Vi kæmpede simpelthen for ikke at lade tyskerne alene vælge tid og sted for vores død.

Vi vidste, at vi skulle dø. Ligesom alle de andre, der blev sendt til Treblinka. Deres død var langt mere heroisk.

Vi vidste ikke, hvornår vi ville tage en kugle.

De måtte forholde sig til den visse død, klædt nøgne i et gaskammer eller stående ved kanten af en massegrav og vente på en kugle i baghovedet.

Det var lettere at dø i kamp end i et gaskammer."⁶³

<p>Hvilke dilemmaer beskriver Mark ved at forberede en væbnet modstand? Hvad fortæller det om forholdene i Warszawas ghetto?</p>	
<p>Hvad kæmpede Mark og de andre for? Hvad ville de have ud af det?</p>	
<p>Hvad tror I, at Mark mener med, at det var lettere at dø i kamp end i et gaskammer?</p>	

Mordechai Anielewicz (f. 1919, d.1943) var en polsk jøde, der blev placeret i Warszawas ghetto i april 1940. I april 1943 ledte han opstanden i Warszawa-ghettoen. Denne opstand blev den største jødiske opstand under Holocaust.

Opstanden i Warszawa-ghettoen varede fra 19. april til 16. maj 1943, hvorefter tyskerne brændte ghettoen og nedkæmpede opstanden. Jøderne blev enten skudt eller sendt videre til udryddelseslejrene. Det lykkedes dog enkelte at flygte til den ariske del af Warszawa. Mordechai blev skudt under opstanden 8. maj 1943.

Sidste brev fra Mordechai Anielewicz, skrevet 19. april 1943

"Hvad vi netop har oplevet kan ikke beskrives med ord.

Der er sket noget, som overgik vores vildeste fantasi.

Tyskerne flygtede ud af ghettoen to gange.

En af vores divisioner holdt ud i 40 minutter, en anden i over 6 timer.

Den mine, vi havde begravet i børstemagerområdet, eksploderede. Flere af vores grupperinger angreb de flygtende tyskere.

Vi mistede ikke særligt mange. Yechiel blev dræbt. Han blev dræbt som en soldat og en helt af en maskinpistol.

Jeg føler, at store ting skal til at ske nu, at det vi nu har igangsat er af enorm værdi. [...]

Min store drøm er blevet til virkelighed!

Selvforvar i ghettoen er en realitet. Væbnet jødisk modstand og hævn er blevet udført. Jeg har bevidnet jødernes fantastiske og heroiske kamp."⁶⁴

Hvad handler Mordechais brev om? Hvem tror I, brevet var skrevet til?

Prøv at beskrive og forklare stemningen i brevet? Hvordan passer det med den situation, som brevet er blevet til i?

Hvorfor tror I, at Mordechai gjorde noget ud af at fremhæve, at hans ven Yechiel blev dræbt som en soldat af en maskinpistol?

Nogle historikere mener, at ghetto-opstandenes succes ikke skal bedømmes ud fra, om jøderne tabte eller vandt kampen, men ud fra det faktum, at det overhovedet lykkedes at skabe væbnede opstande under så ekstreme forhold. Hvad mener I?

Simcha Rotem, (f. 1924, d. 2018), var polsk jøde, der blev placeret i Warszawa-ghettoen i 1941. Her blev han hurtigt en del af modstandsbevægelsen, og under opstanden i Warszawa-ghettoen i april 1943 hjalp han en del af de kæmpende modstandsfolk med at slippe ud af ghettoen gennem kloakkerne, da det stod klart, at tyskerne ville brænde ghettoen ned til grunden.

Simcha overlevede Holocaust. Han blev interviewet af den franske filmstruktur Claude Lanzmann, der lavede en dokumentarfilm om Holocaust.

Interview med Simcha Rotem om opstanden i Warszawa

"I kampens tre første dage havde jøderne overtaget. Tyskerne trak sig straks tilbage mod ghettoens udgang, de slæbte i dusinvis af sårede med sig.

Fra det øjeblik angreb de kun udefra, luftangreb og artilleri.

Vi kunne ikke forsvare os mod luftangrebene og især ikke mod den måde, hvorpå de satte ild til ghettoen. Ghettoen var ikke andet end ild og flammer. [...]

Jeg tror, at menneskenes sprog er ude af stand til at beskrive den rædsel, som vi oplevede i ghettoen.

I ghettoens gader, hvis man overhovedet kunne tale om gader, for der var ikke flere gader, måtte vi skæve over bunker af lig, som hobede sig op oven på hinanden.

Vi kunne ikke længere komme nogen steder, og udover kampen mod tyskerne kæmpede vi mod sulten, mod tørsten, vi havde ingen kontakt med verden udenfor, vi var fuldstændig isoleret og afskåret fra omverdenen.

Vi var i en sådan tilstand, at vi til slut holdt op med at se noget formål med at forsætte kampen.

Vi planlagde et gennembrud ud til den ariske del af Warszawa, uden for ghettoen. [...]

Det var meget tidligt om morgenen, pludselig befandt vi os på gaden i fuldt dagslys.

Forestil Dem engang en 1. maj med masser af solskin, vi var målløse over at befinde os midt blandt almindelige mennesker på gaden – vi som kom fra en anden planet.

Omkring ghettoen var der altid nogle meget mistænksomme polakker, der fangede jøderne. Ved et mirakel slap vi fra dem.

I den ariske del af Warszawa forsatte livet på en helt naturlig måde og helt normalt som før i tiden. Cafeerne var åbne som de plejede, restauranterne, busser, sporvognene, biograferne var åbne.

Ghettoen var en isoleret ø midt i det normale liv."⁶⁵

<p>Hvilket indtryk af opstanden i Warszawa-ghettoen får I, når I læser Simchas beretning?</p>	
<p>Hvad tror I, Simcha mener med, at menneskenes sprog er ude af stand til at beskrive den rædsel, som de oplevede i ghettoen?</p>	
<p>Hvorfor er det så underligt for Simcha og de andre at komme ud på den ariske side af Warszawa? Hvad fortæller det om ghettoen i Warszawa?</p>	

Czesław Miłosz (f. 1911, d. 2004) var polsk digter og forfatter. Under krigen boede han i det besatte Warszawa, hvor han var en del af den polske undergrundsbevægelse. I april 1943 blev han vidne til opstanden i ghettoen fra den ariske side af byen.

Czeslaw skrev bl.a. et digt, der beskrev, hvordan ghettoen brændte, mens den omgivende by fortsatte livet. I byens Krasinski-park havde man direkte udsigt til ghettoen fra parkens karruseller og forlystelser.

Czesław Miłoszs digt om opstanden i Warszawas ghetto i april 1943

*Sorte flager fra branden
drev af og til henover – med brisen
og karrusellens ryttere
fangede kronblade i luften.
Den samme hede vind
løftede pigernes skørter,
og latteren lød fra mængden
hin yndige søndag i Warszawa.⁶⁶*

Hvad får digtet jer til at tænke på?	
Hvad tror I, at Czesław vil sige med sit digt?	

Hirsch Glick (f. 1920, d. 1944) var estisk jøde, digter og med i Vilnius-ghettoens modstandsbevægelse. Inspireret af rygterne om opstanden i Warszawa-ghettoen skrev Hirsch Glick i sommeren 1943 en sang til den jødiske partisanbevægelse, 'Zog nit keyn mol', der betød 'Sig aldrig'. Sangen nåede andre jødiske partisanbevægelser i Østeuropa, der tog sangen til sig som et fælles symbol på jødisk modstand og partisanbevægelse. Hirsch blev skudt af nazisterne i 1944.

Uddrag af Hirsch Glick's sang "Sig aldrig" fra 1943

Sig aldrig, at du går på din sidste vej, selvom blyholdig himmel blokerer for blå dage.

Vores længselsfulde time vil endnu komme, vore skridt vil tromme – vi er her!

[...]

Morgensolen vil lyse vores dag, og i går forsvinder med vores fjende.

Men hvis solen forsinker at stå op ved daggry,

Så lad denne sang være et kodeord for de kommende generationer.

Denne sang er skrevet med vores blod, ikke med bly. Det er ikke en sang om en fri fugl, der flyver over hovedet.

Midt i smuldrende mure sang et folk denne sang,

Med granater i deres hænder.

Så sig aldrig, at vejen nu slutter for dig, selvom himlen af bly blokerer dage med blåt.

Vores længselsfulde time vil endnu komme – vores skridt vil tromme – vi er her!⁶⁷

Beskriv stemningen i sangen.	
Hvorfor tænker I, at Hirsch gentager verset "Vores længselsfulde time vil endnu komme, vore skridt vil tromme – vi er her!?" Hvad vil han sige med det?	
Hvorfor skrev Hirsch sangen, og hvad blev den brugt til under Holocaust? Hvad fortæller det jer om Holocaust?	

At fastholde sin menneskelighed var at gøre modstand

Kontekst

Fra begyndelsen forsøgte nazisterne at fratage jøder enhver menneskelig egenskab, værdighed og mening med livet. Gennemgående for den nazistiske jødepolitik fra 1933 til 1945 var nemlig en forestilling om, at jøder ikke var rigtige mennesker, men værdiløse og skadelige 'undermennesker'.

Tyske jøder fik i løbet af 1930'erne systematisk frataget deres borgerrettigheder. De måtte f.eks. ikke uddanne sig, gå i tyske skoler eller arbejde for staten. De måtte ikke gifte sig med ikke-jøder. Det var forbudt for dem at forsamle sig, at afholde religiøse højtider, at benytte offentlige anlæg og parker og mange andre ting. Efter krigsudbruddet i 1939 blev de vesteuropæiske jøder i de tyskbesatte lande efterhånden sendt mod ghettoerne og kz-lejrene i Østeuropa. For jøderne i Østeuropa betød livet i de overbefolkede ghettoer en daglig kamp for at overleve på de minimale fødevarer samtidig med, at der også her var forbud mod både skolegang, religiøse aktiviteter og andre normale, civile aktiviteter.

Selv i den sidste fase af Holocaust, massemordet på Europas jøder, fastholdt nazisterne målet om udryddelse af alt menneskeligt ved deres ofre. De jøder, der ikke ved ankomst til udryddelseslejrene blev gasset, men i stedet udvalgt til slavearbejde, blev berøvet deres identitet i form af kronragning, ens fangetøj og tatoverede numre på armene i stedet for deres navne. De blev udsultet, slået og arbejdet til et stadie, hvor mange glemte alt andet end kampen for den næste humpel brød. Samtidig var lejrene organiseret sådan, at man som fange kunne få særlige fordele, f.eks. mere mad, hvis man hjalp det nazistiske lejrpersonele med lejrens daglige undertrykkelse. Lejrenes sociale indretning og kampen for daglig overlevelse betød derfor, at medmenneskelighed og solidaritet var ekstremt svært at få overskud til.

Anne Frank (f. 1929, d. 1945) boede i Amsterdam med sin familie, da Tyskland besatte Holland i 1940. Da Annes storesøster Margot blev indkaldt for at blive deporteret mod øst, valgte familien at skjule sig i et baghus til Annes fars arbejde. Hjulpet af faderens nærmeste ansatte, skjulte familien Frank og en anden jødisk familie sig i baghuset fra 6. juli 1942 til 4. august 1944, hvor de blev opdaget og sendt til Auschwitz. Anne og Margot blev senere sendt til kz-lejren Bergen-Belsen, hvor de døde af tyfus i april 1945.

I hele perioden førte Anne en dagbog, som hun kaldte for Kitty. Selvom livet i skjul var ensformigt og præget af angst for at blive opdaget, beskrev Anne også mere normale ting, familierne lavede.

Anne Franks dagbog, 1. oktober 1942

"Kære Kitty, [...]

Peter kan man alligevel have det sjovt sammen med en gang imellem.

Der er i al fald en ting, som vi begge to kan lide at more os med, nemlig at klæde os ud.

Han tog en af sin mors snævre kjoler på, jeg iførte mig hans jakkesæt, og sådan trådte vi frem, han med en hat på hovedet, jeg med kasket. De voksne var ved at dø af grin, og vi morede os lige så godt. [...]

Jeg slutter denne samling af blandede meddelelser med en særlig åndrig vittighed, som hr. Van Daan kom med:

Hvad er 999 gange klip og 1 gang klap?

Et tusindben med en klumpfod!

Farvel, din Anne¹⁶⁸

<p>Hvordan tror I, at det har været for de to jødiske familier at leve i skjul i over to år?</p>	
<p>Hvad fortæller Annes dagbogsnotat også om livet i skjul?</p>	
<p>Hvorfor tror I, at Peter, Anne og hr. Van Daan gjorde de ting?</p>	

Leon Leyson (1929-2013) var en polsk jøde. Han boede med sin familie i Krakow, da Tyskland invaderede Polen. I 1940 blev Krakows jøder tvunget til at flytte til en nærliggende ghetto. Ghettoen blev i 1943 ryddet og dens indbyggere deporteret til udryddelseslejrene. Det var dog lykkedes Leon, Leons far og ældre bror at få arbejde på Oskar Schindlers emaljefabrik, hvorfor de ikke blev sendt videre.

I 1993 lavede filminstruktøren Steven Spielberg en film om Oscar Schindler og de jøder, han redede ("Schindlers liste"). Herefter begyndte Leon at holde foredrag om sine oplevelser. Den 12. januar 2013 afleverede Leon manuskriptet til sin bog 'Drengen på Schindlers liste'. Dagen efter døde han, 84 år gammel.

Uddrag fra 'Drengen på Schindlers liste', Leon beskriver livet i ghettoen

"Nazisterne havde tvunget os ind i grotesk trange forhold, der var som skabt til at få det værste frem i folk.

På trods af presset var vi stadig fast besluttede på at være ordentlige og respektfulde overfor hinanden.

Ved at beholde vores menneskelighed og hylde vores arv bekæmpede vi nazisternes had med spidsfindige former for modstand.

Rabbinere gjorde modstand ved at holde gudstjenester på jødiske helligdage.

Læger og sygeplejersker gjorde modstand ved at kæmpe for at redde de syge og tilskadekomnes liv og ved at hjælpe nye liv til verden.

Skuespillere og musikere gjorde modstand ved at skabe interimistiske scener i skjulte baggårde, hvor de opførte skuespil og sketcher og afholdt koncerter for at bekræfte, at skønhed og kultur kunne opretholdes trods ghettoens forfærdelige forhold."⁶⁹

Hvilke rammer levede Leon og de andre i ghettoen under?	
Hvordan reagerede ghettoens jøder på de påtvungne rammer iflg. Leon?	
Hvad tænker I om det?	

Chaim Kaplan var lærer i ghettoen i Warszawa. Trods udfordringerne ved at undervise gjorde han det frem til sommeren 1942, hvor store dele af ghettoen blev tømt og dens beboere sendt mod udryddelseslejrene.

Chaim førte dagbog, mens han levede i ghettoen. Livet i ghettoen var en daglig kamp for overlevelse. Alligevel får vi i hans dagbog også beskrevet, hvordan jøderne i korte stunder bød nazisterne trods ved f.eks. at gøre grin med dem i skjul.

Chaim Kaplans dagbogsuddrag fra 15. maj 1940, "Den mægtige herre"

"Engang kom der en vis nazist til ghettoen fra en egn, hvor det forlanges, at jøderne hilser på alle nazistiske soldater, de møder og tager hatten af, mens de gør det.

Denne sædvane forekommer ikke i Warszawa, men den "ærede gæst" ville optræde strikt og påtvinge os de regler, der gjaldt i hans hjemegn.

Der opstod pludselig voldsom tumult i den jødiske Karmelicka-gade: en psykopatisk nazist kræver, at alle forbipasserende tager deres hat af til ære for ham. [...]

De små "kumpaner", gadens sande herrer (børnene) lagde mærke til, hvad der gik for sig og fandt stor morskab i faktisk at adlyde nazisten og vise ham stor respekt på en måde, som gjorde "den mægtige herre" til mål for latter fra alle forbipasserende.

De løb frem og hilste ham hundredvis af gange og tog deres hatte af til hans ære.

De samledes i store grupper, med påtaget udtryk af ærefrygt og ville ikke holde op med at tage deres hatte af.

Nogle gjorde det uden at fortrække en mine, mens deres venner stod bag dem og lo."⁷⁰

Hvilken situation beskriver Chaim i sin dagbog?	
Hvori består det sjove, tænker I?	
Tror I, at det var forbundet med fare at gøre grin med nazisten? Hvorfor gjorde de det?	

Primo Levi var italiensk jøde (f. 1919, d. 1987), der i december 1943 blev fanget og sendt til kz-lejren Auschwitz. Da Primo var uddannet kemiker, blev han opfattet som en arbejdsduelig jøde og optaget i en særlig enhed på en gummifabrik i Auschwitz.

Primo befandt sig i Auschwitz, da russerne 27. januar 1945 befriede lejren. Kort efter nedskrev Primo sine oplevelser i bogen 'Hvis dette er et menneske'. Primo gav også sidenhen mange interviews om sit ophold i Auschwitz.

I 1987 begik Primo Levi selvmord.

Interview med Primo Levi om at overleve i en kz-lejr

"At vænne sig til livet i koncentrationslejren er den eneste måde, man kan overleve det på, men det er samtidig med til at fratage én en del af sin menneskeværdighed.

Dette gælder såvel fanger som fangevogtere.

Ingen af de to kategorier var mere menneskelig end den anden.

Bortset fra små, værdifulde undtagelser, smittede nazi-systemets umenneskelighed også af på fangerne."⁷¹

<p>Hvad vil det sige at vænne sig til livet i en kz-lejr?</p>	
<p>Hvad tror I, at Primo mener med, at tilvænningen både kunne hjælpe én med at overleve, men også fratog én en del af sin menneskeværdighed?</p>	
<p>Hvad tror I, at Primo mener med, at hverken fanger eller fangevogtere var mere menneskelige end den anden? Er I enige?</p>	

Uddrag fra 'Hvis dette er et menneske', - en medfanges råd til Primo i Auschwitz

Medfangeren Steinlauf sagde:

"Netop fordi lejren er en stor maskine, beregnet på at reducere os til dyr, må vi ikke blive til dyr.

At selv her kan man overleve, hvorfor man må sætte hele sin vilje ind på det for at kunne fortælle vores historie til andre, for at bære vidnesbyrd.

At det for at overleve er vigtigt at tvinge sig selv til at frelse i det mindste skelettet, hylsteret, civilisationens ydre form.

At vi er slaver, berøvet enhver ret, udsat for alle former for ydmygelse, dømt til en næsten sikker død, men at vi har en mulighed tilbage, som må forsvares af alle kræfter, fordi det er den sidste.

Vi kan nægte at bøje os. Derfor skal vi selvfølgelig vaske vores ansigter uden sæbe i snavset vand, og tørre os med vores jakker.

Vi skal pudse vores sko, ikke fordi vi har fået ordre til det, men for vores egen værdighed og anstændigheds skyld."⁷²

Hvilket råd gav medfangeren Primo? Hvad er det for en sidste mulighed, fangerne har tilbage?	
Hvad tænker I, at det har krævet at gøre det?	

Shmuel Leibowitz var rumænsk jøde og ankom til kz-lejren Auschwitz som 17-årig, hvor han blev optaget i Sonderkommando. Et arbejde i lejrens gaskamre og krematorier, hvor han på daglig basis blev vidne til massedrab.

Shmuel overlevede Holocaust og har sidenhen fortalt historikeren Gideon Greif om arbejdet som Sonderkommando.

Shmuel Leibowitz om hverdagen med gasninger og ligafbrændinger

"Det er dig fuldstændigt ligegyldigt, intet interesserer dig.

Du ved ingenting.

Du er en robot. Hvad man befaler dig at gøre, gør du uden at tænke.

Du føler intet, du ønsker udelukkende, at du får din suppe ved middagstid. [...].

Jeg var stadig et barn, men de voksne sonderkommandoer sagde til mig, at alt, hvad jeg ser og

hører, skal glide af på mig, sådan som om det ikke er mig, der udfører dette arbejde, jeg skal være ligeglad, ellers har jeg overhovedet ingen chance for at overleve, ellers er man fortabt allerede efter én dag. [...].

Enhver levede for sig selv, enhver var et individ, der fuldt og helt var indstillet på sig selv.

Jeg for eksempel havde kun to tanker i hovedet: at jeg får nok at spise, og at jeg forbliver i live.

Alt andet interesserede ikke en eneste.¹⁷³

Hvad er det for et arbejde, Shmuel skal varetage hver dag i Auschwitz?

Hvorfor tror I, at Shmuel gjorde sig til en tankeløs robot? Kan man være et normalt menneske med normale menneskelige følelser i det job, Shmuel havde?

Hvad fortæller Shmuels job og følelsesmæssige reaktioner om det sted, han levede og arbejdede?

Er Shmuels reaktion udtryk for, hvem han er som menneske eller for det sted, han lever?

Viktor Frankl var østrigsk jøde (f. 1905, d. 1997) og uddannet læge, psykiater og psykolog. I 1942 blev han sammen med sine forældre og kone deporteret til Theresienstadt, og i 1944 sendt videre til Auschwitz.

Viktor overlevede Holocaust og fortalte sidenhen om sine oplevelser i Auschwitz. Mest kendt er bogen 'Psykologi og eksistens', hvor Viktor beskriver, hvordan kz-lejren var psykologisk indrettet til at nedbryde fangerens menneskelighed, og hvordan fangerne forsøgte at bekæmpe dette.

Uddrag fra 'Psykologi og eksistens', Viktor om fangerens menneskelighed

"Selv i lejren sker det, at en og anden gør sin trællende sidemand opmærksom på noget smukt. [...]

Ligesom den aften, da vi, dødtrætte efter arbejdet allerede havde lagt os på gulvet med suppeskålen i hånden, og en kammerat pludselig styrtede ind for at bede os skynde os ud på appelpladsen, blot for ikke at gå glip af en solnedgang."⁷⁴

Hvilke forhold levede Viktor og de andre fanger under i Auschwitz?	
Hvad har det krævet at rejse sig og gå ud og se en solnedgang? Eller i det hele taget at få øje på en smuk solnedgang i Auschwitz?	
Tror I, at fangerne rejste sig og gik ud og så solnedgangen? Hvorfor?	

Uddrag fra 'Psykologi og eksistens' Viktor om en improviseret fangekabaret

"Et par sange, et par digte, et par vittigheder, også satire over lejrlivet, alt skal hjælpe til glemsel.

Og det hjælper!

Det hjælper endda så meget, at de få, ikke prominente fanger, der trods dagens arbejde er kommet til kabaret, finder sig i, at de på grund af forestillingen går glip af suppeuddelingen."⁷⁵

Hvorfor arrangerer fangerne en kabaret?	
Hvorfor tror I, at der er fanger blandt publikum, som har knoklet hele dagen, der er villige til at gå glip af aftensmaden bare for at se forestillingen?	

At skjule sig var at gøre modstand

Kontekst

Mange jøder ønskede at flygte i sikkerhed for nazisternes jødehad og jødeforfølgelser. Men for mange jøder var flugt umulig. Det var svært at finde steder at flygte hen. Det meste af Europa var enten besat eller samarbejdede med Nazityskland. Mange neutrale lande nægtede at tage imod jødiske flygtninge.

En anden mulighed for at undgå at blive pågrebet af nazisterne var at gemme sig, at gå under jorden. Det var dog ikke en mulighed, særligt mange havde, da det krævede både penge, gemmesteder samt velvillighed og mod fra de mennesker, der hjalp jøder med at skjule sig. I flere besatte lande var der dødsstraf for at hjælpe jøder. Ofte var det også umuligt at gemme en hel familie. Derfor stod jødiske familier overfor valget mellem at blive sammen i f.eks. ghettoen, eller at forsøge at smugle enkelte familiemedlemmer ud til et uvist liv i skjul. Også til en uvist fremtid – ville krigen stoppe, og ville man nogensinde se sin familie igen?

Livet i skjul var en tilværelse, hvor frygten for at blive opdaget og angsten for, hvad der skete med familie, venner og bekendte fyldte meget. Og så indebar et liv i skjul en ensformig og kedelig tilværelse på meget lille plads, hvor f.eks. toiletforhold og tilførsel af fødevarer var konstante bekymringer.

Clara Kramer (f. 1927, d. 2018), var polsk jøde. Hun var 15 år gammel, da hendes hjemby Zjovkva blev besat af Tyskland. Da tyskerne oprettede en ghetto for byens jøder, fik Claras forældre, sammen med to andre familier, i stedet mulighed for at skjule sig hos deres tidligere hushjælp Julia Beck og hendes mand Valentin Beck.

I 20 måneder skjulte 18 jøder sig i en jordkælder i familien Becks hus, der var så lav, at ingen af de voksne kunne stå oprejst. Clara Kramer skrev dagbog gennem hele opholdet, og i 2008 udgav hun sine erindringer 'Claras krig' baseret på hendes dagbogsnotater.

Clara Kramers erindringer om perioden juli 1941- december 1942, hvor tyskerne tvang byens jøder i ghetto og begik daglige drab på jøderne

"Tingene så dystre ud.

Papa havde ikke været i stand til at finde en måde at flygte på, så nu ledte han efter nogen, der kunne gemme os. [...]

Tiden var ved at løbe ud for os. Nogle aftener kom Papa hjem fra fabrikken og var på grådens rand. [...]

Da Papa kom styrtende ind ad døren senere på eftermiddagen, talte han alt for hurtigt, til at vi kunne forstå ham, han standsede op for at få vejret og sænkede så farten for at fortælle os, at Julia Beck og hendes mand havde sagt ja til at skjule os og familierne Melman og Patrontasch.

Vi kunne ikke tro, hvad vi hørte. Familien Beck af alle mennesker.

Vi havde ikke så meget som overvejet at henvende os til dem, fordi hr. Beck havde sådan et dårligt ry. [...]

Kunne vi risikere at lægge vores liv i hænderne på en mand, der var kendt for sin skarpe tunge, sin antisemitisme, sin forkærlighed for de våde varer og sine forføjede forretninger?"⁷⁶

Hvorfor var Claras far på grådens rand?	
Hvilket valg og hvilke dilemmaer stod Claras familie overfor?	

Anne Frank (f. 1929, d. 1945) boede i Amsterdam med sin familie, da Tyskland besatte Holland i 1940. Da Annes storesøster Margot blev arresteret til østlig deportation, valgte familien i stedet at skjule sig i et baghus til Annes fars arbejde. Hjulpet af faderens nærmeste ansatte, skjulte familien Frank og en anden jødisk familie sig i baghuset fra 6. juli 1942 til 4. august 1944, hvor de blev opdaget og sendt til Auschwitz. Anne og Margot blev senere sendt til kz-lejren Bergen-Belsen, hvor de døde af tyfus i april 1945.

I hele perioden i skjul førte Anne en dagbog, som hun kaldte for Kitty.

Anne Franks dagbogsnotater, beskrivelser af livet i skjul

28. september 1942

"Kigge ud ad vinduet eller gå udenfor, det må vi naturligvis aldrig. Og vi må være helt stille, for dem nedenunder må ikke høre os. [...]"

Det generer mig også mere end jeg kan udtrykke, at vi aldrig kan gå ud, og jeg er meget bange for, at vi skal blive opdaget og skudt. Det er naturligvis ikke så rart at tænke på.

9. november 1942

For at have nogle fødevarer, der kan holde sig, ud over vores hundrede dåser konserver, har vi købt 270 pund tørrede ærter og bønner. Det er ikke til os alene, men skal også være til dem på kontoret.

Ærterne og bønner hænger i sække på knager i den lille gang inden for den skjulte dør. Det var mange tunger sager, og et par af sækkene var begyndt at gå op i sømmene. Derfor besluttede vi at bringe vores vinterforråd op på loftet.

16. september 1943

*Kære Kitty,
Vores indbyrdes forhold her bliver dårligere og dårligere som tiden går. Ved bordet er der ingen, der tør lukke munden op, undtagen for at tage en bid mad, for hvad man så end siger, bliver det taget ilde op, eller det bliver opfattet forkert. [...]"*

Jeg tager hver dag valerian-piller mod angst og depression, men det forhindrer ikke, at mit humør den næste dag er endnu mere elendig. Bare en gang at kunne le højt og hjerteligt, det ville hjælpe bedre end ti valerian-piller.

3. april 1943

I de 21 måneder vi nu har været her, har vi allerede været igennem en del "madperioder", hvad det betyder, skal jeg straks forklare.

Ved "madperiode" forstår jeg perioder, hvor man ikke får andet at spise end en bestemt ret eller en bestemt slags grønsager.

En tid lang fik vi hver eneste dag kun endivie, med sand, uden sand, stuvet, uden sovs i et ildfast fad; så var det spinat, derefter kålrabi, skorsenerødde, agurker, tomater, surkål osv. osv..

Det er faktisk ikke rart at spise surkål hver dag til middag og til aften, men man kan gøre meget, hvis man er sulten."⁷⁷

Beskriv med jeres egne ord livet i skjul for Anne Frank	
Hvilke praktiske ting skal Anne og de andre jøder tænke over hver dag?	
Hvilke ting var svære for Anne Frank ved at leve i skjul?	

Andre jødiske børn blev skjult hos familiens venner eller hos fremmede. Børnene levede et liv præget af savnet efter deres familier og i angst for at blive opdaget eller angivet.

Alice, der var barn under Holocaust, fortalte siden, hvordan hun blev skjult i en skuffe hos en fremmed kvinde:

"Du skal være stille, jeg ber' dig, du må ikke græde. Jeg kommer og henter dig om lidt.

Og så dækkede hun mig til med lagner og lukkede næsten skuffen helt.

Det var en forfærdelig oplevelse....

Så kom jeg i tanke om, at min mor var forsvundet, og jeg spurgte: hvor er min mor?

Det er sidste gang, jeg kan huske, at jeg følte min mors tilstedeværelse."⁷⁸

Hvor tror I, Alices mor var, og hvad var det, den fremmede kvinde gjorde ved Alice?	
Hvad tror I, at Alices mor og den fremmede kvinde har aftalt?	
Hvorfor er det en forfærdelig oplevelse for Alice? Hvad fortæller det om at overleve Holocaust som skjult barn?	

Hesseline de Jong-Spiero (f. 1933, d. 2020) var hollandsk jøde, og blev som 8-årig af sine forældre bragt til den hollandske modstandsbevægelse, så de kunne finde en ikke-jødisk familie, der ville skjule hende og lade som om, at hun var en af deres egne børn. Hesselines forældre blev efterfølgende sendt til opsamlingslejren Westerbork og derfra videre til kz-lejren Auschwitz, hvor de blev myrdet.

I 2003 tog Hesseline til Auschwitz, hvor hun i kvindebarakken fortalte om at være skjult barn under Holocaust.

Hesseline de Jong-Spieros udtalelse i Auschwitz 2003

"Da jeg var otte år, gik jeg i skjul og sagde farvel til min far og mor, og jeg troede, at det bare var for et par uger.

Og det forsatte og forsatte og sluttede aldrig, og jeg så dem ikke igen.

Min far var Charles de Jong, og han døde i Auschwitz i en alder af 37.

Min mor var Catherina Spiero, og hun døde sammen med sin mor, Sara Verveer.

Min mor døde, da hun var 29, og min – min bedstemor var 56. [...]

Min far havde en søster, hun blev 39 og døde samme dag som sine børn: Serina Mozes og David Mozes.

Serina var min yndlingskusine, og hun blev femten, og David var kun tre måneder ældre end mig. Jeg legede altid med ham, og han blev 9.

De døde alle sammen i Auschwitz. [...]

Det vil jeg gerne fortælle jer. Og jeg savnede dem resten af mit liv."⁷⁹

Hvad tror I, at Hesselines forældre har følt og tænkt over, da de valgte at skjule Hesseline hos en fremmed familie?

Hvordan tror I, det er for Hesseline at være i Auschwitz i 2003?

Hvorfor tror I, at Hesseline fortæller om hele sin familie, der døde i Auschwitz?

Hvad fortæller Hesselines historie om omkostningerne ved at overleve Holocaust som skjult barn?

Til forskel fra andre steder i det besatte Europa samarbejdede den danske regering med Tyskland. Det betød, at regeringen kunne holde hånden over de danske jøder. Danskere blev heller ikke straffet med døden for at hjælpe danske jøder. I august 1943 brød samarbejdspolitikken dog sammen. Hermed var de danske jøder ikke længere beskyttet. Tyskerne gik i gang med at forberede en aktion for at fange de danske jøder. Planen blev dog lækket, så hovedparten af de danske jøder blev advaret og nåede at flygte til Sverige.

Tove Udsholt (f. 1940) var dansk jøde og 3 år gammel, da hendes mor hørte rygterne om den forestående aktion. Tove og hendes mor tog mod Gilleleje. Herfra kunne de komme med båd til Sverige. Et dansk ægtepar, Ketty og Svend, tilbød at skjule og passe på Tove, indtil krigen var slut. Toves mor overlod hende i deres varetægt. I et videointerview fortæller Tove om, hvordan det var at være skjult barn.

Tove Udsholdt om livet som skjult barn under besættelsen

"Ketty og Svend kaldte jeg mor og far, for jeg havde jo ikke andre.

Men jeg kan også huske, at vi hver dag talte om min mor, og jeg spurgte "hvor er min mor?". Og de pegede over på kystlinjen og sagde, "Derovre, der er din mor, fordi der er nogle mennesker med grønt tøj, som er efter din mor, så derfor skal hun være derovre et stykke tid."

Op tiden den gik, og det var stadigvæk krig, og jeg havde jo bare fået at vide, at når krigen er slut, så kommer din mor og henter dig. Men jeg kan tydeligt huske, at jeg jo tænkte, at det var noget mærkeligt noget, for det her oppe ved Svend og Ketty, det var o mit hjem. [...]

4. maj 1945 er jeg ovre ved Ulla og Jette (naboerne). Tyskerne har kapitulert. Og Ulla og Jettes forældre, de hev rullegardinerne ned, hentede lys ind og sang, og de dansede rundt med deres piger.

Men jeg blev fuldstændig stum, og jeg begyndte at græde. For hvad var det nu, alt det her, som jeg havde taget som mit hjem, det var væk.

Jeg skyndte mig over til Ketty og Svend. De sad inde i stuen, sagde ikke en lyd, og jeg satte mig lige så stille på min plads.

De var ikke glade, jeg var heller ikke glad. For alle sammen vidste vi, at det her liv, og denne her måde vi havde haft det sammen på, det måtte være slut nu.

Og der kan jeg heller ikke huske, om der er gået en 14 dage eller 3 uger, men jeg løb ude og legede i hvert tilfælde, og så kom der en dame hen og sagde "Goddag Tove, jeg er din mor".

Det kunne jeg ikke kende, det var jo en fremmed dame."⁸⁰

Hvorfor endte Tove hos Ketty og Svend?	
Hvad skete der med Tove, mens hun levede som skjult barn hos Ketty og Svend?	
Hvad fortæller det om konsekvenserne ved at leve i skjul?	

At flygte fra ghettoen og leve som partisan – var at gøre modstand

Kontekst

Under Holocaust lykkedes det enkelte jøder at flygte og leve som partisaner. En partisan er medlem af en gruppe, der angriber eller chikanerer en fjende. Det sker typisk i et område, som en fjende har erobret eller besat. I alle lande, som Tyskland besatte eller erobrede under 2. Verdenskrig, opstod der partisangrupper. De fleste jødiske partisaner var aktive i Østeuropa og Rusland, hvor de kunne flygte fra ghettoerne og skjule sig i de store skove.

Beslutningen om at flygte fra ghettoen til et liv i skoven var dog ikke nem. For det første var det ekstremt farligt og svært at flygte fra ghettoen, hvorfor planlægning af flugt blev holdt hemmelig. For det andet medførte flugt etiske dilemmaer, for hvem var det, man efterlod i ghettoen, og hvordan ville nazisterne straffe de efterladte, og hvad var det mon for et usikkert liv, der ventede i skoven?

Jøder, det lykkedes at slippe væk og flygte ind i de store skove, skulle vænne sig til en helt anderledes måde at leve på. Hvor kunne man sove henne i skoven, og hvordan fik man mad og varme uden at afsløre, hvor man var? Og hvad var formålet egentlig med livet i skoven? Var det et liv i skjul, hvor man forsøgte at gemme sig og overleve til krigen var forbi, eller en mere direkte konfrontation med tyskerne i form af sabotagehandlinger og angreb? Disse dilemmaer fik også betydning for, hvem der kunne eller måtte bo i skoven. Var det kun et sted for unge, modige jødiske mænd, eller kunne jødiske familier også være del af partisanfællesskabet?

Werner Galinik (f. 1932) var tysk jøde. I 1939 blev Werner sammen med sin familie sendt til ghettoen i Riga i Letland.

Under opholdet i ghettoen skrev Werner dagbog. Her beskrev Werner også, hvad nazisterne gjorde for at afskrække jøderne fra at flygte fra ghettoen.

Werner Galiniks dagbog, 1944

"Om aftenen, når ghettoens jøder vendte tilbage fra deres arbejde, skulle de marchere forbi en galge med en hængt mand.

Kommandanten pegede på ham og sagde:

*"Det der er, hvad der sker med enhver jøde, som forsøger at flygte fra os."*⁸¹

Hvad var straffen for at flygte fra ghettoen?	
Hvilken effekt tror I, at den straf havde på ghettoens indbyggere?	

Pincha Omland var en russisk jøde, der boede i ghettoen i Minsk. Her opstod der i slutningen af 1941 en kommunistisk modstandsbevægelse. Med hjælp fra ghetto-hospitalet smuglede den jøder ud af ghettoen ved at lave falske dødsattester på jøder, det var flygtet fra ghettoen.

Pincha skrev dagbog i ghettoen, og beskrev, hvilke dilemmaer han havde i sine overvejelser omkring valget om flugt eller ej.

Pinchas Omlands dagbog, 13. august 1942

"Der er kun én vej ud – våben og så videre mod skoven.

De unge taler om flugt.

Jeg følte mig meget hjælpeløs.

Jeg ønskede ikke at høre, hvad de sagde til mig.

Flere af dem spurgte om jeg ville med. Jeg lovede ingen af dem noget.

Det var forbudt at nævne selv for min egen hustru, hvad de havde for.

Skulle vi flygte mod skoven og redde os selv, mens børnene bare lå og sygnede hen?"⁸²

Hvorfor tror I, at det var forbudt for Pincha at nævne muligheden for flugt selv for sin egen hustru?	
Hvilket valg skulle Pincha træffe?	
Hvad fortæller det valg om forholdene i ghettoen?	

Eliezer Lidowski var russisk jøde, og boede i ghettoen i Vilnius med sin hustru og to børn. I 1942 lykkedes det Eliezer at flygte fra ghettoen og blive partisan i skovene i Litauen.

Eliezer overlevede som den eneste i sin familie Holocaust, og udgav i 1973 sine erindringer.

Eliezer Lidowskis erindring om beslutningen om, at blive partisan

"Den eneste vej ud var skoven.

Min hustru troede dog ikke for alvor på denne mulighed.

Informationer om, hvad der ventede jøder i skovene, især kvinder med børn, havde også nået hende.

Hun ville ikke flygte ud i skoven med to små børn, og fik for vane at sige "Hvis vi er blevet dømt til at dø, foretrækker jeg at dø her."

Alle mine forsøg på at få hende til at flygte med mig ud i skoven var forgæves.

Jeg forsøgte at forklare hende, at hævn over tyskerne var det eneste mit hjerte brændte efter, og at den eneste måde at opnå hævn var at slutte mig til partisanerne i skovene."⁸³

Hvilke dilemmaer har Eliezer haft, da han skulle beslutte sig for at blive partisan?	
Hvordan tror I, det er for Eliezer at huske tilbage på det valg? Hvordan tror I, at det kan påvirke, hvordan han vælger at gengive den oplevelse?	

Miles Lerman (1920-2008) var polsk jøde. Da Tyskland i 1939 angreb Polen, flygtede han sammen med sin mor til byen Lubov i det østlige Polen. Efter Tysklands angreb på Sovjetunionen i 1941 blev Lubov besat af Tyskland. Miles blev herefter sendt til en ukrainsk ghetto og arbejdslejr, herfra lykkedes det ham at flygte ind i skoven og slutte sig til jødiske partisaner.

Miles overlevede Holocaust og har siden givet interviews omkring livet som partisan.

TV-interview med Miles Lerman om flugten fra arbejdslejren

"Da vi praktisk talt havde tømt kirkegården, Lubov-kirkegården for gravsten, blev vi sendt til et stenbrud for at bryde sten [...].

En dag var vi fire fanger, som blev ført væk fra gruppen af fanger. De havde brug for noget hårdere grus, gråt stengrus, blev det kaldt.

Vi var fire fanger, og to ukrainske politifolk bevogtede os.

Vi kiggede på hinanden og besluttede os for at for at springe på dem.

Vi angreb dem med hakker og skovle, og vi dræbte dem begge.

Vi slap væk med en pistol og en halv. Hvad mener jeg med halvanden pistol? Den ene pistol var intakt, og den anden blev knækket i kampen, men den kunne repareres.

Så fire mænd med halvanden pistol kom ind i en skov, som vi ikke kendte. Men der var rygter om, at der i denne skov var nogle jødiske partisaner."⁸⁴

Hvad tror I, at risikoen var ved at angribe de ukrainske politifolk?	
Hvorfor tror I, at Miles og de tre andre gjorde det alligevel?	

TV-interview med Miles Lerman om våben og livet som partisan

"En mand med et våben havde en værdi som 10 mand. [...]"

Våbnet repræsenterede livet.

Våbnet repræsenterede muligheden, du ved, for at forsvare dig selv.

Og du vidste, at uden et våben, var du værdiløs.

Du kunne ikke gøre noget.

Du kunne ikke engang gå ind i en landsby for at kræve noget mad. Bønderne ville hugge dig ned med økser, eller hvad de havde ved hånden.

Et våben gav dig magt, uanset hvad du ville bruge magten til."⁸⁵

Hvad betød et våben for Miles?	
Hvad fortæller det liv, Miles levede som partisan?	

Aliza Barak-Ressler (f. 1930) var slovakisk jøde fra byen Michalovce. Det lykkedes Aliza og hendes forældre og søster at undslippe tyskerne. Først blev pigerne skjult i Ungarn. Herefter fik Alizas far en læge til at foretage en lille operation på Aliza, så de fik papirer på, at hun var for syg til at blive deporteret. I 1944 undslap familien den sidste deportation til kz-lejren Auschwitz ved at gemme sig i de store skove i Slovakiet.

Alizia overlevede Holocaust, og har siden udgivet sine erindringer. I bogen beskriver hun bl.a. et skænderi, forældrene havde i skoven i 1944 over, om de turde lade Alizia opsøge den nærmeste landsby for at købe mad.

Alizias erindring om forældrenes skænderi i skoven

"Min mor udtrykte voldsom modvilje mod min fars forslag.

-"Det må have gjort dig vanvittig at vandre alene rundt i skoven. Hvor vover du overhovedet at overveje at lade barnet gå alene ind i landsbyen, et sted, der er totalt fremmed for hende? Du sender dit barn direkte mod undergangen. Jeg tillader det ikke!"

Min far var selvfølgelig også rede til at gå selv, men hans fremtræden ville øjeblikkelig afsløre ham; og mor kendte ikke det lokale sprog, så den eneste tilbageværende mulighed var mig. [...].

(Efter Aliza har købt mad i landsbyen og er på vej tilbage gennem skoven):

"Nu kunne jeg høre lave stemmer og gråd, hvilket blev højere jo nærmere jeg kom.

Jeg følte mig enormt lettet, da jeg genkendte stemmerne fra mine forældre.

Jeg begyndte at løbe med fornyet styrke, jeg snublede over rødder i skovbunden og faldt af og til.

Da jeg endelig kom helt tæt på, mødte et forfærdeligt syn mig:

Far stod overfor mor med hængende skuldre, mor råbte og græd, ruskede ham og skreg:

"Du har sendt din datter i døden! Min Gud, hvorfor gik jeg med til det? Kom, nu går vi alle sammen tilbage og melder os til deportation, det er den eneste chance for at finde barnet!"

Så fik de øje på mig, og der opstod en akavet tavshed. Mors hænder gled ned. Far løb hen til mig med tårer i øjnene."¹⁶⁶

Hvad er det, Alizias forældre skændtes om? Hvorfor var moderen så vred og ked af det?

Hvad fortæller det om, hvordan det var at gemme sig i skoven? Hvad gjorde livet i skoven ved måden at være familie på?

Tuvia Bielski (f. 1906, d. 1987) var russisk jøde. Efter at tyskerne dræbte hans forældre og to brødre i Nowogrodek-ghettoen i december 1941, flygtede Tuvia sammen med sine to andre brødre til Naliboki-skoven, hvor de dannede en jødisk partisangruppe.

Bielski-brødrene bestemte, at det var vigtigere at redde jøder end at dræbe nazister. Derfor undgik gruppen direkte angreb på tyskere. I stedet fokuserede de på at hjælpe jøder ud af ghettoen og ind i skovene. Her oprettede Tuvia Bielski en familielej, på ca. 1200 jøder, der overlevede Holocaust.

Moshe Bairach boede i denne familielej, og har sidenhen fortalt om mødet med Tuvia Bielski.

Moshe Bairach om ankomsten til Bielskis familielej og mødet med Tuvia

"Så sagde han på russisk:

"Kammerater, dette er den smukkeste dag i mit liv, for jeg har levet længe nok til at se så stor en gruppe komme ud af ghettoen! ...

Jeg kan ikke love jer noget; vi kan blive dræbt, mens vi forsøger at leve.

Men vi vil gøre, hvad vi kan, for at redde flere liv.

Dette er vores måde, vi udvælger ikke, vi udelukker ikke gamle, børn og kvinder.

Livet er svært, vi er i fare hele tiden, men hvis vi forsvinder, hvis vi dør, vil vi dø som mennesker."⁸⁷

<p>Hvad krævede det at overleve som partisan i de store skove i Østeuropa og Rusland?</p>	
<p>Hvem tror I umiddelbart havde de bedste chancer for at overleve som partisan?</p>	
<p>Hvilke udfordringer har det givet at modtage børn, kvinder og gamle mennesker i skoven?</p>	
<p>Hvorfor tror I, at Bielski-brødrene alligevel oprettede en familielej i skoven?</p>	

At lytte til musik – var at gøre modstand

Kontekst

Musik var og er en stor del af jødedommen, og sange fylder meget i både Det Gamle Testamente og i forbindelse med bøn i synagogen og derhjemme. Under Holocaust hjalp musik derfor mange jøder med at finde trøst og med at bevare minder og drømme om et bedre liv. En del jøder havde også før krigen gjort karriere som kunstnere og musikere, men var i Tyskland fra 1933 af og frem gradvist blevet udelukket fra det tyske kulturliv.

I ghettoerne i Østeuropa lykkedes det i nogen grad jøder at etablere mindre kor og orkestre, mens religiøs salmesang blev sunget i smug, fordi det var forbudt. I de tyske kz-lejre fandtes der dog også såkaldte fange-lejrorkestre, oprettet efter ordre fra den nazistiske lejradministration. Fangeorkestrene skulle spille marchmusik, der ledsagede fangerne på vej ud og hjem fra de hårde arbejdsdage som slavearbejdere. Ofte blev lejrorkestrene også tvunget til at spille for det tyske lejrpersonele. Musik kunne derfor også bruges af nazisterne mod de jødiske fanger til at gøre deres hverdag og kamp for overlevelse endnu mere forfærdelig og absurd.

Herman Langbein, f. 1912, var østriger, og blev deporteret til kz-lejren Auschwitz i 1942, fordi han var kommunist. Han fik arbejde i sygeafdelingen i Auschwitz, hvor han blev vidne til lejlægernes tortur, menneskeforsøg og drab på jødiske fanger. I en af syge-barakkerne kunne det jødiske fangeorkester om dagen få lov at øve, mens barakkens beboere var afsted på slavearbejde.

Herman Langbein overlevede Holocaust og fortalte siden bl.a. om musikken i Auschwitz.

Herman Langbein om musik i Auschwitz

"Mere end en gang har jeg stået i denne prøvesal og har tydeligere end nogensinde før eller efter følt musikkens kraft.

Det fortalte om, at der uden for Auschwitz fandtes en menneskelig verden.

Den gav de lyttendes ansigter individuelle træk, den formåede at opløse den afstumpede grå masse, der omgav en, den hjalp en til at bevare sig selv mod at drukne i udryddelseslejrens hverdag."⁸⁸

Hvad tænker I, at Herman mener med musikkens kraft?	
Hvorfor følte Herman musikkens kraft så stærkt i Auschwitz?	

Tysk-jødiske Thomas Geve (f. 1929). I 1943 han blev sammen med sin mor deporteret fra Berlin til kz-lejren Auschwitz. Thomas løj sig ældre, end han var, og undgik dermed at blive sendt direkte i gaskammeret som uarbejdsdygtigt barn. Moren døde under opholdet.

18. januar 1945 blev Thomas sendt på døds-march sammen med 1.800 andre fanger til lejrene Gross-Rosen og Buchenwald. Thomas Geve overlevede Holocaust, og udgav flere bøger om sine erfaringer i kz-lejrene.

Thomas Geve, der som gammel mand erindrer opholdet i kz-lejrene

"Når mine ører i dag hører lyde, der minder om to hårde, farlige og kolde vintre i koncentrationslejrene, står tårerne i mine øjne.

Ikke de bidende ordrer fra kapoerne og SS-vagterne, men sangene fra mine medfanger, russiske mandekor, sigøjnerkvad og jødiske klagesange."⁸⁹

Hvilke lyde kan stadig give Thomas tårer i øjnene – og hvorfor?	
Hvilken betydning tror I, de lyde havde for Thomas og de andre fanger, da de opholdt sig i kz-lejrene?	

Kazimierz Albin, f. 1922, var polsk luftfartstekniker. Han blev sendt til kz-lejren Auschwitz i 1940, fordi han var en del af den polske hær. Her arbejdede han først i lejrens tøjfabrik, senere i SS-personalets køkken.

Under sit ophold i Auschwitz var Kazimierz også vidne til, hvordan det jødiske fangeorkester på søndage skulle spille musik for lejrkommandanten Rudolf Höss og for andre højtstående SS lejrpersonele.

Kazimierz Albin om søndagskoncerter af fangeorkestret i Auschwitz

"De fanger, der samlede sig i nærheden af blok 1, havde mulighed for at høre disse koncerter adskilt af et hegn med højspænding.

Hver oplevede den kunstneriske begivenhed på sin måde.

I tavshed lyttede fangerne til melodierne, og hos nogen så jeg tårer i øjnene.

Sandsynligvis har intet andet orkester i verden optrådt i sådant sceneri og for så forskellig en kreds af tilhørere.

På den ene side professionelle mordere, blandt dem sikkert også musikere med udsøgt kunstnerisk smag, og på den anden side af hegnet deres fremtidige ofre, fangerne, der var bestemt til at blive brændt i krematoriet.

Krematoriet, hvis tag orkestret spillede fra."⁹⁰

Hvem var med i fangeorkestret?	
Hvem spillede fangeorkestret for, og hvorfra spillede de?	
Hvordan tror I, fangeorkestret har oplevet det at spille musik der?	
Hvad mener Kazimierz med, at intet andet orkester har optrådt i et sådant sceneri og for så forskellige en kreds af tilhørere?	

Lucie Adelsberger, f. 1895, var en tysk-jødisk læge, der i maj 1943 blev deporteret til kz-lejren Auschwitz. Her arbejdede hun som læge i lejrens kvindeafdeling, hvor hun bl.a. foretog aborter på jødiske kvinder for at redde deres liv. Gravide blev ellers sendt direkte i gaskamrene.

Lucie var under sit ophold også vidne til kvindeorkestret i lejren, og har sidenhen fortalt om orkestret.

Lucie Adelsberger om kvindeorkestret i Auschwitz

"Musikken var ligesom en lille skødehund for lejrledelsen, og de medvirkende blev tydeligvis protegeret (fik særbehandling). [...].

Musikerne havde meget at lave.

De spillede op til appellen, og kvinderne, der kom udmattet hjem fra arbejdet, skulle marchere i takt til musikken.

Der blev bestilt musik til alle officielle lejligheder, til lejrførerens taler, til transporten, og når nogen blev hængt.¹⁹³

Hvem havde bestemt, at der skulle være et lejr-orkester?	
Hvad var fangeorkestret tvunget til at spille musik til? Hvordan mon musikanterne har følt ved at spille musik til det?	
Hvordan tror I, at de andre jødiske fanger opfattede fangeorkestret?	

Otto Dov Kulka (f. 1933, d. 2021) var en tjekkisk jøde, der i september 1942 blev deporteret til Theresienstadt. I september 1943 blev Otto og hans mor sendt videre til kz-lejren Auschwitz. Her boede de i familielejren, hvor jødiske familier af propagandamæssige grunde fik lov at leve i ca. 6 måneder, før de blev gasset. På den måde kunne personalet i kz-lejren nemlig narre omverdenen til at tro, at der ikke skete jøder noget i lejren. Da beboerne i familiebarakken blev gasset, blev Otto "skånet", fordi han tilfældigvis var i lejrens sygeafdeling.

I Auschwitz blev Otto del af det jødiske børnekor, der fik lov at øve i barakker tæt på krematorierne. Her fik korlederen Imre børnene til at synge Friedrich Schillers sang 'Til glæden'.^h

Otto Dov Kulkas senere refleksioner over børnekoret i Auschwitz

"Det spørgsmål, jeg stillede mig selv, og som jeg stiller mig selv den dag i dag, er naturligvis, hvad der drev denne Imre?"

– ikke til at organisere børnekoret, [...], man måtte gøre et eller andet for at bevare forstanden, for at holde sig beskæftiget – men hvad troede han på?

Hvad var hans hensigt med at vælge at fremføre netop denne tekst ('Til glæden'), der betragtes som et universelt manifest for alle, der tror på den menneskelige værdighed, på humanistiske værdier, på fremtiden?

– lige overfor de krematorier, på det sted, hvor fremtiden måske var det eneste, som helt bestemt ikke eksisterede?"⁹²

Hvor øvede børnekoret henne, og hvilken sang skulle de synge?	
Hvad er det, som Otto undrer sig over mange år senere? Hvad tænker I om det?	

* I kan også læse kilden om gasningen af familiebarakken, hvor jøderne synger som protest. Kilden kan findes i kapitlet 'At stå med tomme hænder imod morderne'.

** I kan også se klippet på youtube med et fangeskib med befriede jøder, der synger Hatikva: [Ship Full of Holocaust Survivors Sing Hatikva in 1945 - YouTube](#)

^h I 1785 skrev den tyske digter og dramatiker Friedrich Schiller digtet 'An die Freude', der betyder 'Til Glæden'. Schiller skrev digtet lige før den franske revolution, hvor Europa summede af ideer om demokrati og menneskerettigheder. I 1823 satte komponisten Ludwig van Beethoven musik til digtet i sin 9. symfoni. Sangen er derfor en hyldest til liv og frihed.

At sabotere nazisterne – var at gøre modstand

Kontekst

Under Holocaust var jøder i det besatte Europa underlagt forhold, der begrænsede deres muligheder for at stå imod eller undslippe de nazistiske overgreb. Jøder fik systematisk frataget deres borgerrettigheder, job, penge og værdier, deres boliger og til sidst, deres ret til at leve. Mange blev tvangsflyttet til små ghettoer, hvor de skulle arbejde som slaver på nærliggende tyske fabrikker. Senere blev de skudt, tævet ihjel eller sendt til dødslejrene i øst.

Selvom jøder var underlagt den totale nazistiske overmagt, lykkedes det alligevel flere, gennem sabotage, at modarbejde Nazityskland. Det var meget farligt at udføre sabotage, da straffen næsten altid var døden. Sabotage kunne f.eks. være, når jødiske slavearbejdere bevidst arbejdede langsommere eller, at de i det skjulte ødelagde det produkt, som de var tvunget til at fremstille. Sabotage var også jødiske partisaners jernbanesprængninger, ødelæggelser af tyskernes udstyr og direkte angreb på tyske soldater. Fælles for de forskellige former for sabotage var, at de var jødiske forsøg på at modarbejde det magtfulde Nazityskland.

I sommeren 1941 etablerede nazisterne en ghetto i den litauiske by Kaunas, Kovno-ghettoen. Op mod 30.000 jøder fra byen og omegnen blev tvunget til leve her. De, der kunne, blev sat til slavearbejde på virksomheder og fabrikker, der blev opført i og ved ghettoen.

En af de indsatte i ghettoen, Moshe Segalson, fortalte senere, hvordan jøderne saboterede arbejdet på fabrikkerne.

Moshe Segalson om arbejdet i Kovno-Ghettoen

"På blikkenslager- og malerafdelingerne skulle man reparere [...] og lave Madbeholdere (drikkebægre og madgryder af aluminium) til det tyske militær.

Da afdelingen åbnede i begyndelsen af 1942, var den første ordre 4.000 drikkekar og gryder.

I det trekvarte år afdelingen eksisterede blev der leveret i alt 460 stk. De fleste af de øvrige blev brugt til de jødiske arbejdere i bybrigaderne og til partisanbevægelsen.

Resten forblev på en udstilling for de besøgende medlemmer af kommissionerne, der plejede at komme for at inspicere. [...]

1.200 mænd og kvinder arbejdede i skrædderafdelingen. Deres arbejde bestod hovedsageligt i at reparere (tyskernes) militærbeklædning.

Ved reparation af tøjet kunne nogle dele skæres op og en del af det kunne bruges [...] i ghettoen.

Tøjet ville blive skåret op, farvet og derefter forvandlet til civilt tøj. I skomagerafdelingen [...] blev de bedre sko byttet til dårligere og de ubrugelige sko."⁹³

<p>Hvad fortæller Moshe om tvangsarbejdet i Kovno-ghettoen?</p>	
<p>Hvordan tænker I, at det modarbejdede tyskerne?</p>	

Selma van de Perre (f. 1922) var hollandsk jøde, og var frem til juni 1944 medlem af en hollandsk modstandsgruppe. I juni 1944 blev hun stukket til Gestapo og sendt til en lille koncentrationslejr ved den hollandske by Vught. Her blev hun sat til tvangsarbejde på en nærliggende fabrik, der fremstillede gasmasker til det tyske militær.

Selma overlevede Holocaust, og skrev siden sine erindringer.

Selma van de Perres erindring om arbejdet på gasmaske-fabrikken i Vught

"Efter jeg havde arbejdet der i nogle få dage, fortalte kvinden over for mig, at jeg ikke skulle stramme skrueerne for meget [...] kun tilpas løst.

Kvinden for enden af produktionslinjen, der havde til opgave at kontrollere maskerne og lægge dem i en trækasse, vendte det blinde øje til.

Hun var med i sammensværgelsen.

På den måde gjorde vi så mange masker, som vi kunne, ubrugelige. Sandsynligvis i tusindvis."⁹⁴

Hvad skulle Selma producere på fabrikken, og hvordan gjorde hun det?	
Hvordan modarbejdede det tyskerne?	
Der er gået lang tid imellem Selmas oplevelser og det tidspunkt, hvor hun skrev en bog om det. Hvordan tror I, at det har påvirket, hvad Selma husker?	

Leon Kahn (f. 1925, d. 2003) blev født i den lille by Eisiskes i nærheden af Litauens hovedstad Vilnius. I 1941 erobrede Tyskland området og med lokal opbakning begyndte forfølgelsen og drab på jøder. Leon søgte sammen med sin far, bror og søster tilflugt i de polske skove. Nogle bønder gav dem husly og mad. I 1942 sluttede Leon sig til partisanerne. Her fik han militær træning. Han blev ekspert i jernbanesabotage og afsporing af tyske tog.

Leon overlevede Holocaust, og nedskrev sidenhen sine erindringer i bogen 'Ingen tid til at sørge'.

Leon Kahns erindring om livet som partisan

"Vi fik en forsyning med engelske magnetiske miner. De lignede cigarkasser og havde en blyantlignende tidsindstillelig tændmekanisme.

Vi kunne indstille minen, så den sprængte to timer senere. Det var enkelt at placere de magnetiske miner på togvognene. Og det var svært at skelne dem fra den metaloverflade, de var placeret på [...].

Vi brugte også andre metoder [...].

Vi forsynede Josephine, en ung polsk kvinde, med en langsomt-virkende, men dødelig gift. Ind imellem lavede Josephine mad til tyske soldater, der med tog blev transporteret til fronten. [...]

Så når en stor troppetransport passerede gennem Varena, kunne hun hælde gift i deres madforsyninger.

Indimellem hørte vi om mystiske dødsfald af hele troppetransporter nær ved fronten.¹⁹⁵

På hvilke måder saboterede Leon og hans gruppe tyskerne?

Leons bog hedder 'Ingen tid til at sørge'. Hvad kan det betyde, hvis I ser det fra de jødiske partisaners side?

Max Grosblat (f. 1922, d. 2003) var polsk jøde. I 1941 invaderede Tyskland Dubno, hvor Max og hans familie boede. Byens jøder blev samlet i en ghetto. I oktober 1941 blev 3.000 af dem myrdet, blandt dem var Max' forældre og brødre. Det lykkedes Max at undslippe. I 1943 sluttede han sig til partisangrupper i de omkringliggende skove.

Max overlevede Holocaust, og blev siden interviewet om hans oplevelser.

Interview med Max Grosblat om livet som partisan

"Da jeg sluttede mig til partisanerne i februar 1943, var vi omkring 200 i denne partisan-gruppe.

I april 1944 var der omkring 2.000, og jeg var med i ledelsen.

De (partisanerne) vidste, at de kunne stole på mig, for jeg var ikke bange.

Jeg bekymrede mig ikke om, at jeg kunne blive dræbt. Jeg var der for at dræbe så mange tyskere, som jeg kunne, for at tage hævn.

Vi sprængte broer.

Og når tyske toge kørte mod fronten med ammunition og våben, lagde vi dynamit under sporene.

Du skulle holde dig skjult og trække i en snor for at antænde det.

Ingen ønskede at påtage sig det farlige job, så jeg gjorde det.

Og når de (partisanerne) ønskede at finde ud af, om der var tyskere i området, sendte de mig ud for at rekognoscere. De kaldte mig 'Mischka den Frygtløse'.

Vi fik forsyninger fra en flyveplads. Om natten tændte vi bål på pladsens fire hjørner. Flyene landede med våben, sprængstoffer og andet. Vi havde radiokontakt med Moskva."⁹⁶

Hvad lavede Max som partisan?	
Hvordan tænker I, at Max gerne vil fremstille sig selv? Hvorfor?	
Hvilke aspekter ved Max' liv som partisan fortæller han ikke om?	

Jack Sutin (f. 1923, d. 2017) var polsk jøde, der kom fra byen Mir i det nuværende Belarus. Da tyskerne i 1941 erobrede Mir, sluttede Jack Sutin sig til de russiske partisaner, der skjulte sig i Nalibocka-skoven. Her blev Jack Sutin og hans kæreste Rochelle del af Simcha Zorins jødiske partisangruppe.

Jack og Rochelle overlevede Holocaust, og de skrev siden en bog om deres tid som partisaner.

Jack Sutins erindring om livet som partisan i Nalibocka-skoven

"Simcha Zorin (en jødisk-sovjetisk partisanleder), en robust midaldrende mand med et stort rødligt overskæg. Der var omkring 300 jøder i den gruppe.

En stærk og ægte jødisk kampstyrke. [...]

Han havde været officer i den sovjetiske hær. Han organiserede gruppen med stabschef og andre militære ledere. De havde enorm magt.

Når de gav dig besked på at tage på madrazzia (hos de polske bønder), gjorde du det, uanset hvad du mente om det.

Vi levede under strenge militariserede former. [...]

Men på den anden side betød det, at der var større chancer for, at vores missioner lykkedes. Vi var nok mænd til at tage kampen op, hvis vi løb ind i en styrke af tyskere eller polakker. [...]

I august 1943 var der en enorm invasion af Nalibocka-skoven. Det var en større operation ... kampvogne ... flyvemaskiner ... soldater og skydere overalt.

Hele partisangruppen flygtede. Men vi anede ikke, hvor vi skulle hen.

Vi fandt senere ud af, at der havde været to tyske hærdivisioner involveret. Dvs. næsten 20.000 tyske tropper. Der fik støtte fra det polske politi. Hele Nalibocka-skoven var omringet.

Tyskerne havde besluttet at stoppe partisan-aktiviteten.

Det var et problem for dem, at deres tog og lastbiler blev sprængt i luften. Og politisk pinte det dem, at de lokale polakker - hvis gårde ofte blev plyndret (af partisanerne) godt vidste, at Nalibocka-skoven ikke var under tysk kontrol. [...].

Målet i det store angreb i august var at omringe alle partisangrupper i skoven og slå dem ihjel en gang for alle."⁹⁷

Hvorfor tror I, at der var hård disciplin i partisangruppen?	
Hvorfor omringede og jagtede tyskerne partisanerne i Nalibocka-skoven?	
Hvad fortæller det om partisangruppens aktiviteter og effektivitet?	
Hvordan tror I, at Jack og Rochelle godt vil fremstille deres historie som partisaner?	

Litteratur

Aaronson, Yehoshua Moshe : "Bitter Leaves", i: *Alei Merorot Journal*, 1966

Abraham Isaac Goldbergs formaning er hentet fra: [Kiddush Ha-Hayyim \(jewishvirtuallibrary.org\)](http://www.jewishvirtuallibrary.org)

Adamczyk, Kazimierz: "Report and lament – Zalman Gradowski's Notes", i: *Folio Litteraria Polonica*, 46 (8), Acta Universitatis Lodziensis, 2018

Adam Publishing House: *Preceding God – An Interview with Mark Edelman of the Warsaw Ghetto Fighters*. Jerusalem, 1981

Albin, Kazimierz: *Steckbrieflich gesucht*. Staatliches Museum Auschwitz-Birkenau, 2000

Alter Fajnzylbergs beskrivelse er hentet fra: [Sonderkommando fotografier fra Auschwitz \(jewishvirtuallibrary.org\)](http://www.jewishvirtuallibrary.org)

Arad, Yitzhak, Yisrael Gutman and Avraham Margalit (Eds.): *Documents on the Holocaust*. Yad Vashem, Jerusalem 1982

Bar, Mark: *The Auschwitz Scroll - The Memoires of the Birkenau Prisoner Sofia Kasaki-Beech*. Sifriat Hapoalim, Tel Aviv, 1978

Barak-Ressler, Aliza: *Cry Little Girl – A Tale of Survival of a Family in Slovakia*. Yad Vashem, Jerusalem 2003

Ben-Sasson, Havi & Shlomit Dunkelblum-Steiner: *Resistance – spirituel resistance, revolt, partisan, and the oprising in the death camps*. Yad Vashem, 2004

Berr, Héléne – *Journal 1942-1944. Suivi de Héléne Berr, une vie confisquée*, par Mariette Job. Préface de Patrick Modiano. Tallandier, 2008

Birenbaum, Halina: *Hope is the Last to Die*, Oswiecim, 1994

Chaim Rumkowskis tale er hentet fra: https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205375.pdf

Czech, Danuta: *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939 -1945*. Reinbeck, Hamburg, 1989

Dawidowicz, Lucy S (ed.): *A Holocaust Reader*. West Orange, N. J.: Behrman House, 1976

Dobroszycki, Lucjan (ed.): *The Chroicle of the ód Ghetto, 1941-1944*. Yale University Press, New Haven, 1984

Es, Bart van; *The Cut Out Girl – A Story of War and Family, Lost and Found*. Fig Tree, Penguin Books, 2018

Frank, Anne: *Anne Franks dagbog*. På dansk ved Birte Carlé. Aschehoug 1999, 3. udgave, 2. oplag

Frankl, Viktor: *Psychotherapy and Existentialism – Selected Papers on Logotherapy*. Pelican Books, 1978

Galinik, Werner: "The Diary Of A Ghetto Boy", i: *Jewish Life* Vol. 6, 1947

Geve, Thomas: *Es Gibt Hier Keine Kinder – Zeichnungen eines kindlichen Historikers*. Waalstein -Verlag, Göttingen, 1997

Geve, Thomas: *Youth in Chains*, Rubin Mass, Publisher Jerusalem, 1956

Greif, Gideon: *Im Zentrum der Endlösung – Alltag in der Todesfabrik Auschwitz*. Doktorafhandling, Odense 2013

Grynberg, Micha (ed.): *Words to outlive Us: Eyewitness Accounts frem the Warsaw Ghetto*. Metropolitan Books, New York, 2002

Hermann Graebes vidnesbyrd er hentet fra: [Historiestedet - Anden Verdenskrig i Europa Tidslinje: 5. oktober 1942 - Øjenvidneberetning om Einsatz-henrettelser \(historyplace.com\)](#)

Hanna Skop videointerview er hentet fra [Alene på flugt | folkedrab.dk](#)

Iversen, Stefan, Stefan Kjerkegaard og Henrik Skov Nielsen (red.): *Vidnesbyrd – danske fortællinger fra tyske kz-lejre*. Aarhus Universitetsforlag, 2008

Kahn, Leon: *No Time to Mourn*. Laurelton, 2004

Kulka, Otto Dov : *Landscapes of the Metropolis of Death – Reflections on Memory and Imagination*. Translated by Ralph Mandel. The Belknap Press of Harvard University, 2013

Kaplan, Chaim Aharon.: *Dödens dokument: Dagbok från Warszawa*. På svensk ved Abraham I. Katsh. Raben & Sjögren, Stockholm, 1967

Kapland, Chaim Aharon: *Scroll of Agony: The Warsaw Ghetto Diary of Chaim A. Kaplan*. Indiana University Press, 1999

Kaplan, Suzanne: *Children in the Holocaust: Dealing with affects and memory images in trauma and generational linking*. Stockholm University, 2003

Kielar, Wieslaw: *Anus Mundi – Fünf Jahre Auschwitz*. Fisher Taschenbuch Verlag, 8. oplag 2001 (1979)

Kleiner, Barbara: "Bild der Unwürde and Würde des Menschen", i: *Neue Musikzeitung*, august -september, 1986

Kramer, Clara: *Claras War – A miraculous story of one girl's survival under the Nazis*. Ebury Press, 2009

Langbein, Hermann: *Der Auschwitz-proces – eine Dokumentation*. Neue Kritik, Frankfurt, 1980

Lanzmann, Claude: *Shoa – The Complete Text of the Acclaimed Holocaust Film*. Hachette Books, 1995

Lanzmann, Claude: *Shoah*. New Yorker Films, 1985

Levi, Primo: *Hvis dette er et menneske*. På dansk ved Nina Gross. Forum, 2003

Lévy-Hass, Hanna: *Vielleicht was das alles erst der Anfang: Tagebuch aus dem KZ Bergen-Belsen 1944-1945*. Rothbuch, 1979

Leyson, Leon: *The Boy in the Wooden Box – How the Impossible became Possible ... on Schindlers list*. Atheneum Books for Young Readers, Simon & Schuster Children's Publishing Division, New York, 2013

Lidowski, Eliezer: *In My Old Age – A Message from One Generation til the Next*. Organization of the Veterans of the Zionist Movement and its Activist, Israel 1973

Lubetkin, Zvia: *The Days of Destruction and Revolt*. Hakibbutz Hameuchad Publishing House, 1981

Marek Edelmans interview er gengivet fra: [Marek Edelman \(telegraph.co.uk\)](#)

Miles Lermans tv-interview er hentet fra: https://youtu.be/q7rw82w_DVY

Müller, Filip: *Sonderbehandlung – Drei Jahre in den Krematorium und Gaskammern von Auschwitz*. Steinhausen, München, 1979

Noakes, J. og G. Pridham: *Nazism 1919-1945, Foreign policy, War and Racial Extermination*, Vol. 3, Exeter, 1988

Novac, Ana: *Min ungdoms smukke dage – en jødisk piges kz-dagbog*. På dansk ved Victoria Westzynthius. Peoples Press, 2011

Perre, Selma van de : *My Name Is Selma: The Remarkable Memoir of a Jewish Resistance Fighter and Ravensbrück Survivor*. Schribner, 2021

Phillips, Raymond (red.): *The Trial of Joseph Kramer and Forty-Four Others (The Belsen Trial)*. William Hodge Company, 1949

Ringelblum, Emanuel : *Notes from the Warsaw Ghetto, The Journal of Emanuel Ringelblum*. Redaktør og oversætter J. Sloan, New York Publisher, 1974

Rosenberg, Göran: *Et kort ophold på vejen fra Auschwitz*. På dansk ved Joachim Wrang. Tiderne skifter

Sadan, Bracha Karveser: *Living on the Line of the End: The Story of Bracha Karveser, the Girl from the Warsaw Ghetto*. The Ghetto Figthers House, 1955

Salo Wasserman videointerview er hentet fra [Flugtens pris | folkedrab.dk](https://www.folkedrab.dk/flugtens-pris)

Segalson, Moshe: *The Large Factories in Kovono Ghetto*

Selver, Sara: *Through The Window Of My Home: Memories From The Ghetto Lodz*. Yad Vashem, Jerusalem, 1986

Smith, Peter Langwithz : *Dødens bolig – Auschwitz-Birkenau*. Peoples Press, 2019

Sodi, Risa: "An Interview with Primo Levi", i *Partisan Review*, vol. LIV, No. 3, 1987

Struk, Janina: *Photographing the Holocaust. Interpretations of Evidence*. Routledge, 2003

Sutin, Jack and Rochelle: *Jack and Rochelle. A Holocaust Story of Love and Resistance*. Open Road Integrated Media Inc., 2016

Swiebocki, Henryk: *Auschwitz 1940 – 1945 Central Issues in the History of the Camp, Vol. IV, The Resistance Movement*. Auschwitz-Birkenau State Museum, Oswiecim, 2000

Tatelbaum, Itzhak B.: *Through Our Eyes – Children Witness The Holocaust*. Yad Vashem, Jerusalem, 2004

Tec, Nechama: *Defiance: The Bielski Partisans*. Oxford University Press, 1993

The Trial of German Major War Criminals. HMSO, 1949

Venezia, Sholomo: *Inside the Gas Chambers*. Polity Press 2009. Published in Association with the United States Holocaust Memorial Museum

Wandall-Holm, Iboja: *Morbærtræet – en beretning*. Forlaget Gyldendal, 1991

Wiesel, Elie: *The Night Trilogy. Night, Dawn, The Accident*. Hill and Wang, New York, 2008

Zapruder, Alexandra: *Salvaged Pages. Young Writers' Diaries of the Holocaust*. Yale University Press, 2015

Zelle, Laura and Joni Sussman (ed.): *Witnesses to the Holocaust. Stories of Minnesota Holocaust Survivors and Liberators*. Jewish Community Relations Council of Minnesota and the Dakotas, 2017

Zsolt, Agnes (Ed.): *The diary of Eva Heyman*. Shapolsky Publishers, 1974

Zucker-Bujanowska, Liliana: *Liliana's Journal. Warsaw 1939-1945*. Judy Piatkus Publishers, Loughton-Essex, 1980

Zyskind, Sara: *Stolen Years*. Lerner Publications, Minneapolis, 1981

Anvendte hjemmesider

[Jødisk modstand mod Holocaust - Wiener Holocaust Library](#)

[Børn som ofre i Holocaust | folkedrab.dk](#)

[Gemt barn | Folkedrab.dk](#)

[ZOG NIT KEYN MOL - Jødiske sange | Hebraiske sange \(hebrewsongs.com\)](#)

[Ship Full of Holocaust Survivors Sing Hatikva in 1945 - YouTube](#)

[Oprør i Treblinka - af Stanislaw Kon \(deathcamps.org\)](#)

[Tegninger – Thomas Geve](#)

[Kapitel 1 - Historien om Mala | folkedrab.dk](#)

Noter og henvisninger

1. Kilde oversat og bearbejdet fra: Agnes Zsolt (Ed.): *The diary of Eva Heyman*. Shapolsky Publishers, 1974
2. Kilde oversat og bearbejdet fra Sara Selver: *Through The Window Of My Home: Memories From The Ghetto Lodz*. Yad Vashem, Jerusalem, 1986
3. Kilden er oversat og bearbejdet efter Alexandra Zapruder: *Salvaged Pages. Young Writers' Diaries of the Holocaust*. Yale University Press, 2015
4. Digt er oversat og gengivet fra Itzhak B. Tatelbaum: *Through Our Eyes – Children Witness The Holocaust*. Yad Vashem, Jerusalem, 2004
5. Kilde oversat og bearbejdet fra Liliana Zucker-Bujanowska: *Liliana's Journal. Warsaw 1939-1945*. Judy Piatkus Publishers, Loughton-Essex, 1980
6. Kilde oversat og bearbejdet fra Sara Zyskind: *Stolen Years*. Lerner Publications, Minneapolis, 1981
7. Kilde gengivet fra *Anne Franks dagbog*. På dansk ved Birte Carlé, Aschehoug 1999, 3. udgave, 2. oplag, s. 129-130
8. Kilde gengivet fra *Anne Franks dagbog*. På dansk ved Birte Carlé, Aschehoug 1999, 3. udgave, 2. oplag, s. 224-225
9. Kilde oversat og bearbejdet fra: Chaim Aharon Kapland: *Scroll of Agony: The Warsaw Ghetto Diary of Chaim A. Kaplan*. Indiana University Press, 1999
10. Kilde oversat og bearbejdet fra: Zvia Lubetkin: *The Days of Destruction and Revolt*. Hakibbutz Hameuchad Publishing House, 1981, s. 50
11. Kilde oversat og bearbejdet fra: Bracha Karveser Sadan: *Living on the Line of the End: The Story of Bracha Karveser, the Girl from the Warsaw Ghetto*. The Ghetto Fighters House, 1955, s. 28-29
12. Kilde oversat og bearbejdet fra Hanna Lévy-Hass: *Vielleicht was das alles erst der Anfang: Tagebuch aus dem KZ Bergen-Belsen 1944-1945*. Rothbuch, 1979
13. Kilde gengivet fra *Anne Franks dagbog*. På dansk ved Birte Carlé, Aschehoug 1999, 3. udgave, 2. oplag, s. 230
14. Kilde er bearbejdet og oversat fra Risa Sodi: "An Interview with Primo Levi", i *Partisan Review*, vol. LIV, No. 3, 1987
15. Kilden er oversat og bearbejdet fra Thomas Geve: *Es Gibt Hier Keine Kinder – Zeichnungen eines kindlichen Historikers*. Waalstein-Verlag, Göttingen, 1997, s. 27
16. Kilden er oversat og bearbejdet fra Thomas Geve: *Youth in Chains*. Rubin Mass Publisher, Jerusalem, 1956, s. 234
17. Kilde er oversat og bearbejdet fra: [Sonderkommando fotografier fra Auschwitz \(jewishvirtuallibrary.org\)](https://www.jewishvirtuallibrary.org) hentet den 13/1 2023.
18. Kilde oversat og bearbejdet fra Janina Struk: *Photographing the Holocaust. Interpretations of Evidence*. Routledge, 2003, s. 114
19. Kilden er oversat og bearbejdet efter Alexandra Zapruder: *Salvaged Pages. Young Writers' Diaries of the Holocaust*. Yale University Press, 2015
20. Kilde oversat og bearbejdet fra Lucy S. Dawidowicz (ed.): *A Holocaust Reader*. West Orange, N. J.: Behrman House, 1976, s. 224

21. Kilde oversat og bearbejdet fra Yitzhak Arad, Yisrael Gutman and Avraham Margalio (Eds.): *Documents on the Holocaust*. Jerusalem, Yad Vashem, 1982, document no. 194
22. Kilden er oversat og bearbejdet fra: https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205375.pdf
23. Kilde oversat og bearbejdet fra Micha Grynberg (ed.): *Words to outlive Us: Eyewitness Accounts from the Warsaw Ghetto*. Metropolitan Books, New York, 2002, s. 99
24. Kilde oversat og citeret fra J. Noakes og G. Pridham: *Nazism 1919-1945, Foreign policy, War and Racial Extermination*, Vol. 3, Exeter, 1988, s. 1154
25. Kilde oversat og bearbejdet fra Raymond Phillips (red.): *The Trial of Joseph Kramer and Forty-Four Others (The Belsen Trial)*. William Hodge Company, 1949.
26. Kilde oversat og bearbejdet fra Thomas Geve: *Youth in Chains*, Rubin Mass, Publisher Jerusalem, 1956, s. 30
27. Kilde oversat og bearbejdet fra: Chaim Aharon Kapland. *Scroll of Agony: The Warsaw Ghetto Diary of Chaim A. Kaplan*. Indiana University Press, 1999
28. Kilde er oversat og bearbejdet fra Emanuel Ringelblum: *Notes from the Warsaw Ghetto, The Journal of Emanuel Ringelblum*, (red., overs. J. Sloan), New York, 1974, s. 167
29. Kilden er oversat og bearbejdet fra hjemmesiden: [Kiddush Ha-Hayyim \(jewishvirtuallibrary.org\)](http://www.jewishvirtuallibrary.org/Kiddush-Ha-Hayyim)
30. Kilden er gengivet fra: Elie Wiesel: *The Night Trilogy. Night, Dawn, The Accident*. Hill and Wang, New York, 2008, s. 42-43
31. Kilde gengivet efter videointerview med Salo Wasserman på [Flugtens pris | folkedrab.dk](http://www.folkedrab.dk) hentet den 30/1 2023.
32. Kilde er gengivet efter videointerview med Hanna Skop fra [Alene på flugt | folkedrab.dk](http://www.folkedrab.dk) hentet den 30/1 2023.
33. Kilde gengivet fra *Anne Franks dagbog*. På dansk ved Birte Carlé, Aschehoug 1999, 3. udgave, 2. oplag, s. 94 og 107
34. Kilde er gengivet fra Ana Novac: *Min ungdoms smukke dage – en jødisk piges kz-dagbog*. På dansk ved Victoria Westzynthius, Peoples Press, 2011, s. 164
35. Kilde er oversat og bearbejdet fra Hermann Langbein: *Der Auschwitz-proces – eine Dokumentation*. Neue Kritik, Frankfurt, 1980, s. 259
36. Kilde er oversat og bearbejdet fra Shlomo Venezia: *Inside the Gas Chambers*. Polity Press 2009. Published in Association with the United States Holocaust Memorial Museum, s. 92
37. Kilden er oversat og bearbejdet fra Clara Kramer: *Claras War – A miraculous story of one girl's survival under the Nazis*. Ebury Press, 2009, s. 77 og 224
38. Kilde oversat og bearbejdet fra Lucjan Dobroszycki (ed.): *The Chronicle of the ód Ghetto, 1941-1944*. Yale University Press, New Haven, 1984, s. 249-255.
39. Kilde oversat og bearbejdet fra: *Hélène Berr – Journal 1942-1944. Suivi de Hélène Berr, une vie confisquée*, par Mariette Job. Préface de Patrick Modiano. Tallandier, 2008, s. 190 og 197
40. Kilde er gengivet fra Ana Novac: *Min ungdoms smukke dage – en jødisk piges kz-dagbog*. På dansk ved Victoria Westzynthius, Peoples Press, 2011, s. 18-19
41. Kilde er oversat og bearbejdet fra Kazimierz Adamczyk: "Report and lament – Zalman Gradowski's Notes"; i: *Folio Litteraria Polonica*, 46 (8), Acta Universitatis Lodziensis, 2018, s. 190-193
42. Kilde oversat og bearbejdet fra: Agnes Zsolt (Ed.): *The diary of Eva Heyman*. Shapolsky Publishers, 1974

43. Kilde oversat og bearbejdet fra: Havi Ben-Sasson & Shlomit Dunkelblum-Steiner: *Resistance – spirituel resistance, revolt, partisan, and the uprising in the death camps*. Yad Vashem, 2004, s. 22
44. Kilde oversat og bearbejdet fra Yehoshua Moshe Aaronson: "Bitter Leaves", i: *Alei Merorot Journal*, 1966, s. 230-231
45. Kilde gengivet fra: Iboja Wandall-Holm: *Morbærtræet – en beretning*. Forlaget Gyldendal, 1991, s. 119-120
46. Kilde gengivet fra: Stefan Iversen, Stefan Kjerkegaard og Henrik Skov Nielsen (red.): *Vidnesbyrd – danske fortællinger fra tyske kz-lejre*. Aarhus Universitetsforlag, 2008, s. 146
47. Kilde gengivet fra: Elie Wiesel: *The Night Trilogy. Night, Dawn, The Accident*. Hill and Wang, New York, 2008, s. 39
Natten, Daggry, Dagen. Forlaget Rosinante, 2012, s. 42-43
48. Kilde gengivet fra *Anne Franks dagbog*. På dansk ved Birte Carlé, Aschehoug 1999, 3. udgave, 2. oplag, s. 52
49. Kilde er oversat og bearbejdet fra Halina Birenbaum: *Hope is the Last to Die*, Oswiecim, 1994, s. 34-36
50. Kilde oversat og bearbejdet fra: [Historiestedet - Anden Verdenskrig i Europa Tidslinje: 5. oktober 1942 - Øjenvidneberetning om Einsatz-henrettelser \(historyplace.com\)](#). Kilden kan også findes her: *The Trial of German Major War Criminals*. HMSO, 1949
51. Kilde oversat og bearbejdet fra Wieslaw Kielar: *Anus Mundi – Fünf Jahre Auschwitz*. Fisher Taschenbuch Verlag, 8. oplag 2001 (1979), s. 340-341
52. Kilde gengivet fra dokumentarfilmen "Jeg hedder Arlette – og jeg overlevede Auschwitz", tilgængelig på: [Kapitel 1 - Historien om Mala | folkedrab.dk](#)
53. Kilde oversat og bearbejdet fra Thomas Geve: *Youth in Chains*, Rubin Mass, Publisher Jerusalem, 1956, s. 148
54. Kilde oversat og bearbejdet fra Henryk Swiebocki: *Auschwitz 1940 – 1945 Central Issues in the History of the Camp, Vol. IV, The Resistance Movement*. Auschwitz-Birkenau State Museum, Oswiecim, 2000, s. 32
55. Kilden er oversat og transskriberet efter Claude Lanzmanns film Shoah fra 1985. Filip Müllers beretning kan genfindes 7 timer og 28 min. inde i filmen.
56. Kilde oversat og bearbejdet fra Barbara Kleiner: "Bild der Unwürde and Würde des Menschen", i: *Neue Musikzeitung*, august-september, 1986
57. Kilde oversat og bearbejdet fra Sholomo Venezia: *Inside the Gas Chambers*. Polity Press 2009. Published in Association with the United States Holocaust Memorial Museum, s. 114
58. Kilde oversat og bearbejdet fra Filip Müller: *Sonderbehandlung – Drei Jahre in den Krematorium und Gaskammern von Auschwitz*. Steinhausen, München, 1979, s. 235 og s. 250
59. Kilde er oversat og bearbejdet fra Mark Bar: *The Auschwitz Scroll - The Memoires of the Birkenau Prisoner Sofia Kasaki-Beech*. Sifriat Hapoalim, Tel Aviv, 1978, s. 131-132
60. Kilden er oversat og bearbejdet fra: [Oprør i Treblinka - af Stanislaw Kon \(deathcamps.org\)](#) hentet den 25/ 2023
61. Kilde oversat og bearbejdet fra Hanna Lévy-Hass: *Vielleicht was das alles erst der Anfang: Tagebuch aus dem KZ Bergen-Belsen 1944-1945*. Rothbuch, 1979
62. Kilde oversat og bearbejdet fra *Preceding God – An Interview with Mark Edelman of the Warsaw Ghetto Fighters*. Adam Publishing House, Jerusalem, 1981, s. 57
63. Kilde oversat og bearbejdet fra [Marek Edelman \(telegraph.co.uk\)](#) den 24/1 2023

64. Kilde oversat og bearbejdet fra Yitzhak Arad, Yisrael Gutman and Avraham Margalio (Eds.). *Documents on the Holocaust*. Jerusalem, Yad Vashem, 1982, document no. 135, s. 250-251.
65. Kilde oversat og bearbejdet fra Claude Lanzmann: *Shoa – The Complete Text of the Acclaimed Holocaust Film*. Hachette Books, 1995, s. 224-226
66. Digt er gengivet fra Göran Rosenberg: *Et kort ophold på vejen fra Auschwitz*. Tiderne skifter, s. 77
67. Sangen er oversat og bearbejdet fra [ZOG NIT KEYN MOL - Jødiske sange | Hebraiske sange \(hebrewsongs.com\)](#) den 24/1 2023
68. Kilde gengivet fra *Anne Franks dagbog*. Aschehoug 1999, 3. udgave, 2. oplag, s. 47-49
69. Kilde oversat og bearbejdet fra Leon Leyson: *The Boy in the Wooden Box – How the Impossible became Possible ... on Schindlers list*. Atheneum Books for Young Readers, Simon & Schuster Children's Publishing Division, New York, 2013, s. 83
70. Kilde oversat og bearbejdet fra Chaim A. Kaplan: *Dödens dokument: Dagbok från Warszawa*, Raben & Sjögren, Stockholm, 1967, s. 175
71. Kilde er bearbejdet og oversat fra Risa Sodi: "An Interview with Primo Levi", i *Partisan Review*, vol. LIV, No. 3, 1987
72. Kilde gengivet fra Primo Levi: *Hvis dette er et menneske*. Forum, 2003, s. 43
73. Kilde oversat og bearbejdet fra Gideon Greif: *Im Zentrum der Endlösung – Alltag in der Todesfabrik Auschwitz*. Doktorafhandling, Odense, 2013, s. 194 og s. 419-420
74. Kilde oversat og bearbejdet fra Viktor Frankl: *Psychotherapy and Existentialism – Selected Papers on Logotherapy*. Pelican Books, 1978
75. Kilde oversat og bearbejdet fra Viktor Frankl: *Psychotherapy and Existentialism – Selected Papers on Logotherapy*. Pelican Books, 1978
76. Kilden er oversat og bearbejdet fra Clara Kramer: *Claras War – A miraculous story of one girl's survival under the Nazis*. Ebury Press, 2009, s. 52, 54 og 65
77. Kilde gengivet fra *Anne Franks dagbog*. På dansk ved Birte Carlé, Aschehoug 1999, 3. udgave, 2. oplag, s. 30, 63, 125 og 223
78. Kilde gengivet fra: [Børn som ofre i Holocaust | folkedrab.dk](#). Kildeuddraget stammer fra Suzanne Kaplan: *Children in the Holocaust: dealing with affects and memory images in trauma and generational linking*. Stockholm University, 2003, s. 175
79. Kilde oversat og bearbejdet fra Bart van Es; *The Cut Out Girl – A Story of War and Family, Lost and Found*. Fig Tree, Penguin Books, 2018, s. 267
80. Kilde er gengivet fra videointerview på hjemmesiden [Gemt barn | Folkedrab.dk hentet 31/1 2023](#)
81. Kilde oversat og bearbejdet fra Werner Galinik: "The Diary Of A Ghetto Boy", i: *Jewish Life* Vol. 6, 1947
82. Kilde er oversat og bearbejdet fra: [Jødisk modstand mod Holocaust - Wiener Holocaust Library](#) (hentet den 15. januar 2023)
83. Kilde oversat og bearbejdet fra Eliezer Lidowski: *In My Old Age – A Message from One Generation til the Next*. Organization of the Veterans of the Zionist Movement and its Activist, Israel 1973, s. 57
84. Kilden er oversat og bearbejdet fra tv-interview med Miles Lerman: *Miles escapes to join the partisans*. Klip er 17/1 2023 tilgået på https://youtu.be/q7rw82w_DVY

85. Kilden er oversat og bearbejdet fra tv-interview med Miles Lerman: *A Man with a Weapon was worth ten Men*. Klip er 17/1 2023 tilgået på <https://youtu.be/PukrcRnTXc8>
86. Kilde er oversat og bearbejdet fra: Aliza Barak-Ressler: *Cry Little Girl – A Tale of Survival of a Family in Slovakia*. Yad Vashem, 2003, s. 131 og 136
87. Kilde oversat og bearbejdet fra Nechama Tec: *Defiance: The Bielski Partisans*, Oxford University Press, 1993, s. 3-4
88. Kilde gengivet fra Peter Langwithz Smith: *Dødens bolig – Auschwitz-Birkenau*. Peoples Press, 2019, s. 285
89. Kilde oversat og bearbejdet fra Thomas Geve: *Es Gibt Hier Keine Kinder – Zeichnungen eines kindlichen Historikers*. Waalstein-Verlag, Göttingen, 1997, s. 27
90. Kilden er oversat og bearbejdet fra; Kazimierz Albin: *Steckbrieflich gesucht*. Staatliches Museum Auschwitz-Birkenau, 2000, s. 104
91. Kilden er oversat og bearbejdet fra: Danuta Czech: *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Reinbeck, Hamburg, 1989, s. 1012
92. Kilden er oversat og bearbejdet fra Otto Dov Kulka: *Landscapes of the Metropolis of Death – Reflections on Memory and Imagination*. Translated by Ralph Mandel. The Belknap Press of Harvard University, 2013, s. 27
93. Kilde oversat og bearbejdet fra Moshe Segalson: *The Large Factories in Kovono Ghetto*
94. Kilde oversat og bearbejdet fra Selma van de Perre: *My Name Is Selma: The Remarkable Memoir of a Jewish Resistance Fighter and Ravensbrück Survivor*. Schribner, 2021
95. Kilden er oversat og bearbejdet fra Leon Kahn: *No Time to Mourn*. Laurelton, 2004, s. 125-126
96. Kilde oversat og bearbejdet fra Laura Zelle and Joni Sussman (ed.): *Witnesses to the Holocaust. Stories of Minnesota Holocaust Survivors and Liberators*. Jewish Community Relations Council of Minnesota and the Dakotas, 2017
97. Kilde oversat og bearbejdet fra Jack and Rochelle Sutin: *Jack and Rochelle. A Holocaust Story of Love and Resistance*. Open Road Integrated Media Inc., 2016